

MANUEL LEKUONA Sarria
Premio MANUEL LEKUONA

2015

EUSKO
IKASKUNTZA

Joan Mari
Torrealdai

Egilea: Joan Mari Torrealdai

Remigio Mendibururen brontzeko eskultura
Escultura en bronce de Remigio Mendiburu

TORREALDAI, Joan Mari

Joan Mari Torrealdai / Joan Mari Torrealdai. – Donostia : Eusko Ikaskuntza, 2016. – 96 or. : ir. ; 21 cm. – (Manuel Lekuona Saria = Premio Manuel Lekuona ; 32). – Testu elebiduna euskaraz eta espainolez. – Manuel Lekuona Saria 2015.

ISBN: 978-84-8419-273-2

1. Joan Mari Torrealdai – biografia 2. Bibliografia – Joan Mari Torrealdai
I. Eusko Ikaskuntza II. Serie III. Tit.

Foto cubierta / Azaleko argazkia: Argazkilaria: Juantxo Egaña. Joan Mari Torrealdairen artxiboa.

Hauen laguntzarekin: Arabako Foru Aldundia, Bizkaiko Foru Aldundia, Gipuzkoako Foru Aldundia, Nafarroako Gobernua, Eusko Jaurlaritz eta Hezkuntza, Kultura eta Kirol Ministerioa.

EUSKO IKASKUNTZA – SOCIEDAD DE ESTUDIOS VASCOS
Miramar Jauregia – Miraconcha, 48 – 20007 Donostia
www.eusko-ikaskuntza.eus - ei-sev@eusko-ikaskuntza.eus

ISBN: 978-84-8419-273-2

D.L. SS 153-2016

Fotokonposaketa, inprimaketa eta koadernaketa: Michelena artes gráficas

BIOGRAFIAtik BIBLIOGRAFIARA	5
De la BIOGRAFÍA a la BIBLIOGRAFÍA	27
Une gogoangarriak	49
Momentos memorables	49
Bibliografia	67

BIOGRAFIAtik BIBLIOGRAFIARA

BIOGRAFIA

AITZIN OHARRA

Autobiografia honek ez du nire bizitza kontatu nahi, baizik eta biografiaren harian nire bibliografia kokatu, eta areago: nire konpromiso kulturalak eta nire ekoizpen intelektuala ulertu ahal izateko gakoak eman.

Lehen aldia

Foruko Urberuaga auzoan sortu nintzen 1942ko udazkenean. Mosone baserria aitaren jaiotetxea zen, eta ama, bonbardaketan etxea galdu zuen horietakoa, Gernikatik etorria zen. Bi seme-alaba izan zituzten, zaharrena ni.

Nire belaunaldiko askok George Steer-en *The Tree of Guernica* irakurriz jakin zuena etxetik genekien guk. Nire oroitzapenean iltzaturik daude Gernikako etxe orma zartatuak ozta-ozta zutik, teilaturik gabe. Eta haurtzaroko jostailu maiteetako bat bala zorroak ziren. Aitak esanda dakit gure etxe atzean akanpaturik egon ziren soldadu italiarrenak zirela, Franco laguntzera Mussolinik bidalitako soldaduenak.

Haurtzaroa Foruan egin nuen, herriko mutilen eskolan oinarriko ikasketak erdaraz, eta baserriko lanetan gurasoei lagundu. Baserrian lan egiteko bokaziorik ez nonbait, txiki-txikitan esan omen nion aitari handitan ez nuela baserri lanik egingo, ikasi baizik.

Urte haietako Foruri bizitza eta kolorea frantziskotarren ikastetxe edo seminarioak ematen zion, 14-15 urteko 50 mutikotik gora baitzeuden bertan. Frailekiak ziren. Gure baserri ondora etorri ohi ziren paseatzera eta jolastera. Haiek bezalakoa nahi nuen, haiek bezala ikasi, eta haiek bezala jolastu.

Horrela, bada, 12 urterekin, arreba gazteagoa gurasoekin etxean utzita, 1954an Arantzazuko seminariora joan nintzen, apaiz karrera egitera. Ohikoa zen moduan. Autobus berean Gernikako lauzpabost mutikorekin batera joan nintzen. Eta beste horrenbeste joanak ziren bezperan Bermeotik. Seminarioak ziren orduan pobreen unibertsitateak.

Arantzazu eta Foruko ikastetxeetan egin nituen “humanitateak” deitu ikasketak bost urtez, filosofia Nafarroako Erriberrin, eta teologia ikastera Arantzazura itzuli ginen atzera.

Urte horietako nire erreferentzia nagusia Arantzazu izan da, ez bakarrik zazpi urte bertan igarotzeagatik, baizik eta Arantzazuk urte haietan izan zuen egiteko estrategikoagatik: han ikusi dut basilika modernoa eraikitzen, puntako artista mordo bat (Jorge Oteitza, Nestor Basterretxea, Eduardo Chillida, Lucio Muñoz, Xavier Alvarez de Eulate); intelektual eta gizarte eragile asko; euskal kulturako protagonista ugari, euskalgintza zaharrekoak zein berrikoak; Euskaltzaindiko bi batzar erabakigarri, 1956koa eta 1968koa. Hitz batez, Arantzazutik ikusi dut Euskal Herri berria sortzen, euskal gizartea eraldatzen, euskal kultura biziberritzen.

Karrera bukatu eta Arantzazutik Zarautzera jaitsi nintzen, irakasle moduan Antonianon eskolak ematera. Ikasturte bakar batez izan nintzen irakasle, *Jakin* aldizkaria zuzentzeko enkargua hartu bainuen. *Jakin* ordura arte Arantzazuko ikasleen aldizkaria izan zen, arduradun finkorik gabea, aldizkako arduradunetz funtzionatzen zuena. Aurrerantzean zuzendariak modu profesionalean lan egin ahal izango du lehen aldiz. Bi urte iraun zuen nire ardurak. Izan ere, 1969ko abuztuan Espainiako Gobernuak debekatu egin zuen aldizkaria, errotik moztuz argitaratzeko baimena.

60ko hamarraldian, bigarren aldian bereziki, euskalgintzaren baitan gai bat zen nagusi: euskara batua. Ni neu, *Jakin* bera

bezala, bestalde, bete-betean murgildu nintzen euskararen bata-sunean, aldizkarietan, alfabetatzeko eta gau eskoletako hitzaldietan eta idazleen elkartean. Hain zuzen ere, Euskal Idazleen Elkartea (EIE) 1969an sortu zen idazle eskubideak babesteko bainoago euskara batua bultzatzeko erakunde gisa, eta idazkari nagusi izan nintzen lehen orduetik.

Bigarren aldia

Aldizkari gabe gelditzean, ikasketa unibertsitarioak burutzea hartu nuen helburu. Manex Erdozaintzi-Etxart lagunak gonbidatu ninduen bere komunitatean bizitzera Okzitaniako Tolosan. Hango Institutu Katolikoan hasi nituen ikasketak 1970ean. Lizentziatura titulurako, gori-gori zegoen Iraultza edo Askapen-Teologia hartu nuen gai bezala, eta lanaren zati bat *Iraultzaz* liburuan argitaratu nuen 1973an.

Aldi berean, gogotik ekin nion frantsesa ikasteari, eta Parisko *Alliance Française* delako nazioarteko eskolan atera nuen diplomatura.

Tolosatik Tolosara egin nuen jauzia, Gipuzkoatik Okzitaniara, zentsuraren erregimenetik askatasunen errepublikara. Gaur egungo ikuspegitik lanak ditu aldaketa ulertzeak ere: hemen klandestinoki eskuratzen genituen liburu eta aldizkariak lasai eros zitezkeen han, telebistan eztabaida politikoak noiznahi ikusten ziren. Pentsaezina gurean. Francoren diktadurapean bizi ginenontzat Frantzia askatasun guztien sinboloa zen 68ko Maiatza igaro berri hartan. Iduri zuen zirrikitu estu batetik ikusten nuen paisaiaren erdi-erdian bizi nintzela orain.

Bi urteren buruan, handik Parisera. Parisera joanez bi amets bete nituen, Parisen bizitzea eta soziologia ikastea. Paris munduaren erdigunea iruditu zitzaidan, talai paregabea, eta hango giro unibertsitarioa guztiz aberatsa. Gogoan dut, esaterako, zer nolako interesarekin segitu nuen bertatik bertara prozesu luze eta gorabeheratsu baten ondoren Parisen gauzatu zen Vietnami buruzko Bake Akordioa, 1973an.

Giro kultural eta unibertsitarioan, Tolosatik Parisera ere jauzia sumatu nuen. Liburu, aldizkari edo telebista bidez ezagutzen

nituen idazle eta intelektualak aurrez aurre eduki zenitzakeen han, eskoletan, hitzaldietan, bileretan: Sartre bat, Bourdieu, Touraine, Garaudy, Raymond Aron. Zure idoloak aldamenen zenituen, nola-bait esan. Hala bizi izan nuen 1968ko Maiatz ondoko Paris hura.

Institut d'Études Sociales-en eman nuen izena soziologia egiteko, hiru urteko karrera. Eta, aldi berean, *École Pratique des Hautes Études*-en, Raymond Aronek zuzentzen zuen sailean, Pierre Bourdet irakaslearekin egin nuen autogestioko diplomatura.

Parisko behatoki unibertsitariotik kultura eta pentsamendu handi-mandiak aiseago ikusten ziren ikusi, baina ni euskalduna izaki, euskal kulturara begira jarri nuen neure behaleku unibertsitarioa, eta, lizentziaturarako, euskal kultura idatziaren soziologia landu nuen Jacques Gellard irakaslearekin: 'Les écrivains basques contemporains. Approche sociologique', 1975. Horren garape-na da *Euskal idazleak, gaur* liburua, Lankide Aurrezkiak Jakinen zigiluarekin 1977an 45.000 aletan argitara eman zuena. Eta honen segida da, hogei urte beranduago, 1997an, Laboral Kutxak eta Elkar Fundazioak elkarlanean atera zuten 20.000 aletan *Euskal kultura gaur* liburua.

Eskola ikasketen barruan, urtebetez, Sobiet Batasuna arakatu genuen, eta, Franco-URSS elkartearen babespean, Pierre Bosc irakaslearekin, Sobiet Batasunera joan ginen 1974an, estudio bidaian. Esperientzia ahantzezina, harreman sare biziki interesgarria antolatua baitzuen elkarteak, gune ofizial eta ez ofizialetan barrena. Are interes handiagokoa gertatu zitzaigun Solzhenitsinen kasua haragi bizitan zegoelako. Izan ere, harrabots handia sortu zuen Solzhenitsinek eskuizkribua klandestinoki atera eta 1973an Parisen publikatu zuen liburua, *L'Archipel du Gulag*, Sobiet Batasuneko zentsura eta errepresioa salatuz. Gu Moskura iritsi aurretixean Solzhenitsin zigortua eta erbesteratua zuen erregimen sobietarrak, eskandalu mundialarekin. Haren lagunekin egoterik izan genuen Moskun. Hango harremanak eta elkarrizketak kon-tatuz, liburuxka bat argitara emateko asmoz orri multzo bat idatzi nuen, baina argitaratu ez.

1974ko udaberria edo uda hasiera izango zen. Joxe Azurmendi ere Parisen zen, Alemaniatik etorria. Joseba Jakaren bisita jaso

genuen, Baionatik igota. Trocaderoako kafetegi batean bildu ginen. Elkar (Euskal Liburu eta Kantuen Argitaldaria) Ipar Euskal Herriko 20 euskaldunek sortua zuten 1972an. Egitasmo hori indartuz liburu sail berriak ateratzea zen asmoa orain, Hego Euskal Herriko beste 20 kide sartuz. Ea parte hartu nahi genuen. Iparreko eta Hegoko 40 lagunez birsortu zen Elkar 1974an. Urte asko geroago, 1996an, Elkar editoriala Euskaingintza Elkarlanean Fundazioko (gaur egun Elkar) kide izan zedila erabaki genuen aho batez, eta 1997az geroztik Elkar Fundazioaren patronatuko kidea naiz.

Hirugarren aldia

Bost urte Frantzia igaro ondoren, Paristik Euskal Herrira itzuli nintzen 1975ean. Jakinera itzuli nintzen atzera. Ordurako Joseba Intxaustiren gidaritzapean urrats ugari emanak zituen aldizkari gabeko Jakinek: hasteko, talde berria sortu zuten, euskal kulturaren oinarriko liburuak landu zituen, arnas luzeko proiektuak eratzen ziharduen, horietako ezagunena UZEI izango delarik (Unibertsitate Zerbitzuetarako Euskal Ikastetxea). Jakin Taldea 1969tik hona ez da desegin, indartu baizik.

Urte horietan, hain zuzen, Jakin Taldeak hartua zuen bere gain Bizkaiko *Anaitasuna* aldizkaria zuzentzeko konpromisoa, behin-behinekoa, eta Joseba Intxaustiren ondoren neu enkargatu nintzen haren zuzendaritzaz, Deustuko Unibertsitateko Soziologia Fakultatean eskolak ematen nituen bitartean. Eta 1979an, aurreko urtean sortua zen Soziologoen Euskal Elkarte (Asociación Vasca de Sociólogos) delakoaren idazkari izendatu ninduten.

Anaitasuna bideratuta utzi, eta *Jakin* aldizkari berria antolatzera itzuli nintzen Bilbotik Tolosara aurrea eta gero Donostiara. Administrazioaren oztopoak gainditzea ez zen xamurra izan. Luis Martínez Garnica Bizkaiko delegatuari esker lortu ahal izan genuen aldizkaria berriz argitaratzeko baimena, Franco hil eta urtebetera, ez lehenago. 1967an bezala, eredu frantseseko kultur aldizkari bat izan nahi zuten *Jakin*-ek. Parisko hainbat aldizkari puntakoen zuzendariak elkarrizketatu nituen pertsonalki, kultur eta enpresa ereduak ezagutze aldera. Kontu jakina da kultur aldizkariak zein tradizio eta protagonismo handia duten Frantzia.

Aldizkariaren zuzendari gisa igaro nuen 1980ko hamarraldia Donostiako Gros auzoan, bertan baitzeuden Jakinen bulegoak eta Jakin Taldearen egoitza. 50eko hamarraldian Jokin Zaitegik bere garaian amestu zuen euskal idazle etxea gauzatzea lortu zuen Jakinek. Bertan ginen Joseba Intxausti, Joxe Azurmendi, Paulo Agirrebaltzategi (gerora ere Jakinen jarraitu dutenak) eta Manolo Pagola, Jose Antonio Aduriz, Pello Huizi eta beste.

Jakin Taldean hainbat lan egin genuen urte horietan, aldizkari-az gainera, noski. Hala nola, UZEIren sorkuntza eta zuzendaritza eta, urteak geroago, Eusenorren parte hartzea Paulo Agirrebaltzategik; Eusko Jaurlaritzarentzat euskararen historia sozialeko zenbait argitalpen eta ekimen Joseba Intxaustiren eskutik; Laboral Kutxarekin, nire *Euskal idazleak*, *gaur* liburuaren ondoren, Joseba Intxaustik zuzenduriko *Euskal Herria* bi liburukiak edota Joxe Azurmendiren tesia eta argitalpenak Arizmendiari buruz; Paulo Agirrebaltzategiren gidaritza Euskal Kulturaren Batzarrea (EKB) delakoan, eta geroago Kontseiluko zuzendaritzan nire esku hartzea. Nik neuk Jakinez kanpoko konpromisorik handiena *Euskaldunon Egunkaria*-n gauzatu nuen 1990etik aurrera.

Urte horietan, nire bititza profesionala berritzeko asmoz, ikasketak sakontzera jo nuen.

Urteak neramatzan aldizkarietako zuzendari, eta titulurik ez. Eta legez titulua behar. Frankismoaren herentzia, inondik ere. Zuzendari erreala izan nintzen, baina ez legala. Arantza hori atera behar nuen, titulu ofiziala lortuz. Errazagoa zen orain, Euskal Herriko Unibertsitatean sortu berria baitzen Informazio Zientzien fakultatea. Hortxe eman nuen izena. Eta, patuaren ironia, ikasketak burutu nituenerako kendu egin zuten titulu ofizialaren obligazioa. Lizentziaturako tesina ere egin nuen 1985ean, fakultatean euskaraz egin zen lehena, une hartako euskal kulturako gai eztabaidatuenetako batekin, eta gero argitara eman: *ETB eta euskara*.

Kazetaritza titulu berriaren bataioa erreportaje batekin egin nuen. Nikaraguara joan nintzen, gurean halako oihartzuna zuen eta herri txiki eta zapalduen esperantza ordezkatzera zuen iraultza sandinista bertatik bertara ezagutzera. Entzutera, ikustera, ulertzera joan nintzela Nikaraguara nioen erreportajearen

atarian. Handik El Salvadorrera egin nuen jauzi, diktadura odoltsua eta haren kontrako borroka ezagutzera. Ignacio Ellakuria eta Jon Sobrinoren lanak eta adiskidetasuna ekarri nituen handik. Nikaraguari dagokionaren zatia idatzi nuen luze *Jakin*-en 1986an: 'Nikaragua libre, Ertamerikan'.

Erdialdeko Amerikatik bueltan, Paristik nekartzan soziologia ikasketak sakontzeari ekin nion. Parisen abiatuiko ildoari jarraiki, euskal produkzio idatziari heldu nion, liburu eta aldizkarien azterketari. Deustuko Unibertsitatean egin nituen doktoretzako ikastaroak eta tesia bera. Informazio zientzietako tesinan bezala, soziologiako tesian Karmelo Garitaonandia aukeratu nuen zuzendari, Euskal Herriko Unibertsitateko irakaslea berori. Informazioa biltze aldera, euskal editorialen eta idazleen artxiboak arakatu nituen, horiek jasan zuten zentsura, alegia. Eta, ondoren, Alcalá de Henaresko AGAn (Archivo General de la Administración Civil) bilatu nituen zentsura txostenak. Izan ere, tesiaren gaia zentsura frankista da, zehatzago esan, euskal liburugintzan zentsurak nola jokatu izan duen: 'La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado', 1995. Aldizkarietako materiala bildua daukat baina ez landua.

Zertan esanik ez da 90eko hamarraldiak hasiera-hasieratik markatu duela nire bizitza, nola maila pertsonalean hala maila profesionalean: neure familia osatu nuen, soziologia eta zientzia politikoen tesia defendatu nuen, *Jakin* beregainaren kudeaketa hartu nuen eta *Euskaldunon Egunkaria*-ren sorkuntza eta garapenean murgildu nintzen.

Maila profesionaleko erronkarik handiena *Jakin* berria izan zen. Arantzazuko EFA argitaletxearen lege babespean egoteari utzi eta, 1990ean, beregain edo independente bihurtu zen aldizkaria argitaratzeko enpresa, elkarte anonimo. Aldizkariaren zuzendariaren jarraipena eta enpresa berriaren kudeaketa hartu nituen neure gain. Aldaketa hori egiteko orduan eskertu beharra daukat frantziskotarren eskuzabaltasuna, jakinkideen elkarlana eta Elkarren laguntza logistikoa.

Aldi berean jaio zen *Euskaldunon Egunkaria*. Egunkarian ere hainbat kargu eta enkargutan sartua ibili naiz urteotan. Hamahiru

urte eman ditut ilusioa mamitzen eta ia beste hainbeste akusazio maltzurren mamuak ehizatzen. 2003an itxi zuten egunkaria eta zuzendaritza atxilotu, eta epaiketen gurpil zorotik ezin libratu bizi izan gara 2014 arte.

Jakinera itzuliz, 2006an Jakinek urrezko ezteiak handikiro ospatu zituen, trabak traba 50 urte bizirik mantentzea ez baita mirari txikia. Egindako lana aztertzeaz gainera, aurrera begira jarri genuen aldizkaria. Aurrera egiteko ezinbestekoa zen lantaldea berritzea. Baina nahiz eta 2006koa izan asmoa, 2014 arte ezin izan dugu gauzatu, *Egunkaria* auziko nire joan-etorriak tarteko. 2014ko udaberrian egin genuen esku-aldaketa, lehengo ekipoari kimu berri eta gazteagoak erantsiz. *Jakin*, gainera, fundazio bihurtu genuen betidanik bereak izan dituen ezaugarri propioak mantentzen dituzan etorkizunean ere. Fundazioko lehendakari naiz orain.

2007an Euskaltzaindiak euskaltzain oso izendatu ninduen, eta 2009ko udazkenean egin nuen sarrera Forua jaioterrian, 'Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa' hitzaldiarekin. Euskaltzaindiaren barruan, nire konpromiso berezia Azkue Bibliotekaren ardura akademikoa da.

LAN ARDATZ NAGUSIAK

Kazetaritza

Kazetaritza alorrean, bi planotan egin dut lan: kazetari edo idazle gisa eta zuzendari edo kudeatzaile moduan. Egile moduan 500 bat lankidetzara egin ditut 25 bat kazeta eta aldizkaritan, *Anaitasuna*-n eta *Jakin*-en gehienak.

Lankidetzak bibliografiarako utzi, eta zuzendaritzako esperientzia bilduko dut hemen.

Jakin

Arantzazun sartu nintzen Jakinen, Joseba Intxausti eta Joxe Azurmendiren ondotik. 1963 urtea izango zen. Jakinen sartzeko aurrelanak, nolabait esan, filosofia ikasketen garaian eginak nituen. Bazen Erriberrin *Gure Izarra* aldizkaria, urtean behingoa. 1962an argitalpen horren arduradun izan nintzen; aurretik ardurari hori izana zen hainbat jakinkide, hala nola, Iñaki Bereziartua (1954), Joseba Intxausti (1957), Joxe Azurmendi (1959), Alex Oihartzabal (1960), Pello Zabala (1961), eta ondoren Joan Joxe Olaberria (1963), Iñaki Beristain (1965), Josu Zabaleta (1966), besteak beste.

Jakin, aldizkari gisa, Arantzazuko seminarioan sortu zen. Lehen zenbakia 1956an Euskaltzaindiak Arantzazun antolatu zuen euskaltzaleen gerraosteko lehen biltzar irekira aurkeztu zen. Lehen unetik *Jakin* bere plataforma propiotzat hartu zuen gerraosteko lehen belaunaldi autonomoak, euskalgintza berria aldarrikatu eta egikaritutako duenak. Ni sartu nintzenerako, Jakinek bazuen izena eta izana, nahiz eta sartu nintzen unean aldizkaria debekaturik egon.

1964an lortu zuen berriz argitaratzeko baimena, eta bizpahiru urtetan zuzendaritza lanetan ibili nintzen lagun pare batekin. 1966an utzi nuen *Jakin*, eta 1967an Arantzazu. Zarautzen irakasle nengoela, ordea, 1967ko udazkenean Jakinen ardura hartu nuen berrirori, modu iraunkor eta profesionalean orain. Nire zuzendaritzapeko lehen zenbakia 1968ko lehena da.

Jakin zer zen 1967an? Mantxeta bat eta harpidetza mor-doxka bat. Ez bururik ez gorputzik zuen, ez zuen lantalderik ez egiturarik. Karlos Santamaria eta Rikardo Arregirekin gotor-gunetxoia eratu eta hirurok lortu genuen hamar bat lagunekoa lantaldea eratzea. Zorte handia izan nuen. Frantziako *Esprit* aldizkariaren ereduko argitalpena egin nahi izan genuen, azal eta mami, irekia, progresista. Bi urte horietan *Jakin* Taldeak hainbat ideia piztu, eztabaidatu eta proposatu zituen, gero beste forma batzuetan errealtate bihurtuko direnak: dibulgazio liburu errazak Frantziako *Que sais-je?* famatuaren eredura (Lur argita-letxeak gauzatu nahi izan zuena), euskal idazleen elkarte baten proiektua, alfabetatzearen premia praktikoa, euskal unibertsitate. Gerraosteko belaunaldia aise identifikatu zen plataforma berriarekin.

Tamalez, gutxi irauin zuen *Jakin* berriaren arrakastak, 1969an debekatu baitzuten. 1969 urtea *annus horribilis* izan zen guretzat: Rikardo Arregi hil zen uztailaren 10ean 27 urterekin auto istripuan, eta abuztuaren 29an *Jakin* aldizkaria debekatu egin zuen Francoren gobernuak. Karlos Santamaria bazen nor, eta aldizkaria berriz indarrean jartzeko haren eragina baliatu genuen Madril aldean, baina alferrik. Gobernu Batzarrean hartua zen erabakia, eta hain zen irmoa, ezen, Franco hilda ere, 1977 arte ezin izan baikenuen argitaratzeko baimena eskuratu, maiz saiatu arren.

Aldizkaria debekatzean, aldizkarirako prestatuak genituen monografiak liburu gisa aterako dira, *Jakin Sorta* sailari hasiera emanaz. Eta *Jakin* Taldeak lanean jarraituko du, jarraitu dugu, argitalpenak eta kultur egitasmoak bideratzen. Gure ikurra, hala ere, aldizkaria zen.

Rikardo Arregi hilda, aldizkaria debekatua eta ni neu Frantziara joana, betiko desagertua zirudien *Jakin*-ek. Eta hala izango zen baldin eta Bartzelonatik etorri berria zen Joseba Intxaustik gidaritza hartu izan ez balu, eta kanpoan ginen taldekideekin (Joxe Azurmendi eta biokin) harremana estutuz gainera, kide berriekin indartu ez balu taldea: Paulo Agirrebaltzategi, Jose Antonio Aduriz, Manolo Pagola eta beste. Azpiegitura txiki bat ere antolatu zuen Tolosan, Larrea ahizpen laguntzarekin; horietako

bik UZEIn eta hirugarrenak HABEn garatuko dute gerora euren lana.

Esan bezala, 1977an hasten da aldizkariaren bigarren edo hirugarren aldia, aldi iraunkorra talde aldetik zein produkzio aldetik. Zazpi urteko isilaldiaren ondoren eta sortu zenetik 20 urte igaro berrian abiatu zen berriz aldizkaria, «kultur-, pentsamendu- eta saio-aldizkari kritikoa» izan guran. Zenbaki bakoitzak gai nagusi bat izango zuen ardatz, ikuspuntu eta azterbegi askotatik begiratua. *Jakin* berrituak ez du etenik izan. Aurten 60 urte ditu. Zuzendari kargua 2014ko udaberrian utzi nuen Lorea Agirreren eskuetan eta *Jakin* Fundazioko lehendakari bihurtu nintzen. Guztira, hortaz, *Jakin* Taldean 53 urte daramatzat, eta 42 urtez izan naiz aldizkariaren zuzendari.

Anaitasuna

Anaitasuna-ren nire zuzendaritza 1974ko udazkenetik 1977ra bitartekoa da. Lizentziaturarako idazleei inkesta bat egitera Paristik jaitsi nintzenean, 1974ko udazkenean, hartu nuen, eta *Jakin* aldizkaria ateratzeko baimena lortzean utzi. Izan, *Jakin* Taldeak harturiko konpromisoa izan zen, *Anaitasuna*-ko lantaldeak eskaturik, krisitik ateratze aldera. Behin-behineko konpromisoa zen *Jakin*en aldetik. Horregatik utzi genuen 1977an, *Jakin*era dedikatzeko.

Joseba Intxaustik ekonomia aldetik saneatu zuen eta ondoren nik produktuari gehiago heldu nion, informazioa lehenetsiz. Francoren heriotzarekin, informazio elebiduneko hedabideak hasi ziren euskarazkoei gaina hartzen (*Punto y Hora de Euskal Herria, Garaia, Berriak...*), eta horien aurrean 'Euskal kazetaritzaren urtea' izendatu genuen 1976, bai *Zeruko Argia*-k eta bai *Anaitasuna*-k, eta aldi berean aldizkaria azal eta barne aldatu, urte horietan inguruko herrialdeetan hain modan zegoen *news magazine* taxua emanaz.

1974 baino askoz lehenago, 60ko hamarraldian, *Anaitasuna*-n lan egina nintzen. Hain zuzen ere, Arantzazuko ikasle bizkaitarron esku utzi baitzuen Imanol Berriatuak *Anaitasuna* 1957tik 1966ra. Pare bat urte egon nintzen zuzendaritzan, oker ez banago.

Euskaldunon Egunkaria

Euskaldunon Egunkaria-k 1990 abenduaren 6an atera zuen lehen zenbakia, Egunkaria Sortzenen iniziatibari esker. Egunkaria Sortzeneko Talde Bateragileko partaide izan naiz hasieratik –‘talde diplomatikoa’ deitzen zioten–, gero Administrazio Kontseiluko kide izan naiz eta Editorial Kontseiluko buru.

Jakineko zuzendari izanez jarraitu nuen profesionalki eta Jakineko espiritu ireki eta bateratzailearen eskarmentua landu nuen egunkarian. *Egunkaria*-k bere buruari ezarri zizkion hamaika puntuekin guztiz bat zetorren *Jakin*, eta horregatik eroso eta gogotik esku hartu ahal izan genuen proiektu berrian. Nolakoa behar zuen, bada, egunkariak? Euskaltzalea, nazionala, baterakoia, zabala, independentea erdal medioetatik eta erakunde politikoetatik, ez instituzionala baina diru publikoz lagundu beharrekoa, militantea, profesionala, berria.

Historiak esan beharko du asmatu genuenez, baina 1990eko egunkariak lortu zituen ekarpenak ukaezinak dira. Hasteko, euskarak izan duen lehen egunkari normalizatua da, hutsune historiko lotsagarria betez, eta gainera: euskal kazetaririk ez zegoen lekuan kazetari eskola sortu zuen; euskara bera ez omen zen kazetaritza gaitzarako gai, baina egunkariak euskara periodistikoak erdietsi zuen, estilo liburu eta guzti; kazetaritza enpresa bideragarria sortu zuen...

2003an Aznarrek erabaki zuen Irak eta euskal kultura bonbardatzea, eta *Egunkaria*-n jarri zuen jopuntua. Terrorismoa erasotzea omen zen kontua. *Egunkaria* itxi zuen, arduradunak atxilotu, ni tarteko, torturatu eta kartzelan sartu zituen, eta gero epaitu. Zer ebatzi zuen, ordea, 2010ean Audientzia Nazionalak? *Egunkaria*-ren itxiera antikonstituzionala dela, salatzaileek ez zutela deus frogatu, akusatuetariko inork ez duela zerikusirik ETArekin, ez eta egunkariak ere. Guzti-guztia aurreiritzietan oinarritu zela eta ez gertakarietan, horra.

Gure aldeko ebazpena horren argia izanik ere, inork ez digu barkamenik eskatu, eta gutxiago kalte-ordainik luzatu. Historiak esan beharko du hemen ere zein den bidegabekeriaren erantzule. Azken batean, 13 urte eman genuen euskalgintzaren

ilusioa garatzen eta beste hainbeste (ia hamabi urte) galdu dugu mamuak ehizatzen.

Soziologia

Nire lanetan ikuspegi soziologikoa izan da nagusietakoa. Soziologia, nire lanean, ez da teorikoa ez ideologikoa, praktikoa eta funtzionala baizik, estatistiken objektibotasunean oinarritu eta atzealdean dagoen unibertsoa azaleratzea, geruzak zeharkatuz muinera jotzea, errealitatearen sukalde lana.

Liburuaren mundua

Liburuaren mundua zabala da oso, produktua bera, editorialak, idazleak, banaketa sareak, irakurleak... Guztiak dira aztergai eta analisi soziologikoaren aldagai. Tarteka guztiei eman diet errepa-soa, baina modu berezian eta iraunkorrean liburu ekoizpenari eta idazleei.

Liburuaren mundura hurbiltzeko modua edo metodoa Robert Escarpit irakasleak Bordeleko Unibertsitateko ILTAMen (*Institut de Littérature et de Techniques Artistiques de Masse*) landu zuen bera da, sortzailearen oniritziarekin. Literaturaren soziologiaren ikuspegi horrek literatur gertakaria gertakari sozializat hartzen du eta eremu horretan erabili ohi diren teknikak aplikatzen dizkio, estatistiketatik azterketa objektibo eta kualitatiboetara. Soziologia lizentziaturarako Parisen abiatu nuen bide hau 1974an ('Les écrivains basques contemporains. Approche sociologique'), eta geroztik bideari eutsi diot, liburuz liburu, saioz saio eta urtero *Jakin* aldizkarian argitaratu izan ditudan ekoizpenaren azterketetan.

Modu orokor eta globalean, liburuaren mundua bi liburutan arakatu dut: *Euskal idazleak, gaur* (1977) eta *Euskal kultura gaur* (1997). Bigarrenak lehenengoaren erreplika izan nahi du, 20 urteko aldea erakusteko asmoa. Biek dute abiapuntuan idazleei zuzenduriko inkesta luze eta kualitatiboa. Eta biek izan nahi dute, nolabait esan, euskal liburugintzaren entziklopedia txikia; txikia baina osoa.

Hirugarren liburu batek (*30 urte liburugintzan*) urtetan zehar egin izan dudan lanaren espiritua eta zioak bildu ditu, 30 urtetako testu esanguratsuenak laburbilduz. Gaur idatzi beharko banu, 30ekoa barik 40 urtetako uzta bildu beharko nuke.

Bibliografia lanerako urtero materialak bildu izan ditut, fitxak osatuz. Nire helburua, ordea, sekula ez da izan fitxategi bat antolatzea, baizik eta liburugintzaren azterketa. 1976an hasi nintzen, *Euskal idazleak*, *gaur* liburuaren kariatz. Nire lan-hipotesia zera zen orduan, euskarazko liburu motak gizartea islatzen zuela. Produktioaren berririk gabe, baina, egin asmo nuen azterketa soziologikoa ezina zen. Hasierako lan-ildoari leial, nire urteroko lana hirutan banatzen da: fitxa bibliografikoa aurrena, gaien arabera sailkatzea ondoren, eta, hirugarrenik, iruzkin soziologikoa. Nire ikuspegia ez da soilki bibliografiko-bibliotekarioa, bistan da, baizik eta liburugintzaren eta gizartearen arteko lotura agirian jartzea. Horregatik egin ohi dut gai multzotan sailkatu, gaien arabera aztertu, jatorriaren nondik norakoa argitu, euskaraz ala erdaraz den, nobedadea den ala berredizioa, etab.

Bibliografia lan horrek beste helburu bat ere badu ezkutu, politikoa, biblioteka nazionalaren aldarrikapena. Ikuspegi hori berariaz landu nuen Euskaltzaindiko sarrera hitzaldian: ‘Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa’.

Aldizkarian bildutakoaz gainera, katalogo gisa antolatuta ere eman dut informazio bibliografikoa. Gipuzkoako Foru Aldundiaren laguntzari esker, bost liburutan bildu nuen hogeigarren mendean euskaraz argitara eman diren liburuen fitxa bibliografikoa, kronologikoki, autorez eta gaiez antolaturik: *XX. Mendeko Euskal Liburuaren Katalogoa (I-II-III-IV-V) (1900-2000)*.

Liburugintza ez da fenomeno isolatua, landu ohi dudan ikuspegiaren arabera. Liburuaren ekoizpena eta bizitza soziokulturala baldintzatzen duten faktoreen artean, hamarraldi askotan zentsura izan dugu ekoizpen intelektual eta kultural hori gehien markatu duena.

Zentsura frankista aztertu dudanean, frankismoaren liburu politika teorian eta praktikan aztertu nahi izan dut, hau da, erregimenak liburuaz eta euskal liburuaz zer pentsatzen zuen eta zein

jokamolde izan zuen, zer onartu, zer debekatu edo trabatu zuen. Zentsura ulertzeko orduan, begirada erredukzionistak bakarrik kontsidera dezake soilik adierazpen askatasunaren aurkako baillitza. Liburu politika eta hizkuntz politika ere irakur daitezke zentsura txostenetan. Euskal liburuaz azter-eremutzat hartuta bideratu nuen doktoretza tesia soziologian. 'La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado' ikerketan euskal liburuaren gorabeherak azter-tzen ditut, euskal gaia edota euskarazko liburuaz aintzat hartuta, frankismoaren liburu eta hizkuntz politikaren sukalderraino sartuz, debekuen edo onarpenaren zioak eta zergatiak arakatu. 1.500 espediente aztertu ditut, 2.000tik gora kontsultatu ondoren. Aurretiaz, Euskal Herriko idazle eta editoreen testigantzak jaso eta hainbat argitaletxe eta aldizkarietako artiboak arakatuak nituen.

Euskararen soziologia

Josep Beneten bidea landu nahi izan nuen, hark Katalunian egin zuenaren antzekoa, nahiz eta maila guztiz apalean. Aurrena bere obra ezagutu nuen eta gero Josep bera, gizon maitagarria benetan. Benetek 1973an *Catalunya sota el règim franquista* argitaratu zuen, eta horren bertsio espainola 1979an. Haren ildo-tik abiatu nintzen, baina soilki hizkuntzari buruzkoak bilduz, horie-tako batzuk bere liburutik.

Beneten obrakoaz gainera, iturri gehiago ere izan nuen, hala nola, Euskaltzaindiaren eraginpeko *Euskararen liburu zuria* (1978) eta *Hizkuntz borroka Euskal Herrian* (1979) liburuak, Siadecok gidatuak; edota J. Iturraldearen argitalpe-nak eta Jon Etxaidearen testigantzak. Eta gero argitaletxeetako artiboetakoak.

Lehenbiziko emaitza 1982an argitaratu nuen *Jakin* aldizkarian: 'Euskararen zapalkuntza (1936-1939)'. Jarraian, Euskal Telebista sortu berriak berarekin ekarri zuen hizkuntz polemika aztertu nuen, euskarari zein tratamendu ematen zitzaion, informazio zientzietako lizentziatura egin nuenean: *Euskal Telebista eta euskara*, 1985ean argitaratua.

Euskal liburuaren zentsurarenak aztertuz jarraitu nuen. Euskarazko liburuak, izan ere, bi zentsura mota izan ditu urtetan: edukiari dagokiona eta hizkuntzari dagokiona. Frankismoaren hizkuntz politikak isla argia du euskarazko liburuetan. Frankismoa elebakarra izan da, eta beste hizkuntzak onartzeko orduan, hizkuntza- edo gai-motaren arabera mailaketa ezarri du. Ondorioz, urtetan hainbat liburu ezin izan dira argitara eman hainbat arrazoi tarteko: euskaraz idatzita egotea, Arana Goirik bultzatu zuen euskara motan idatzita egotea, pentsamendu liburua izatea, itzulpena izatea. Urte askotan, izan ere, frankismoarentzat kultur hizkuntza bat eta bakarra da Estatuan, gaztelania.

Frankismo alditik harago ere jo nuen, baina ez hizkuntz politika historian zehar aztertzeko asmoz, baizik eta politika horren ageriko markak azaltzeko. *El libro negro del euskera* liburuak 300 urtetan zehar euskarak izan duen tratua bildu nahi du, gehienbat gobernu espainiarrak edo frantziarrak izan duten jarrera, eta intelektualek nola lagundu duten boterearen politika. Jatorri eta izaera oso desberdineko pasarteak bildu nituen, legezkoak, polizia-lak, ekonomikoak, sozialak, intelektualak, eta kronologikoki ordenatu. Amnesiaren aurkako liburuak da, liburu informatzailea, 2000 inguru hartan, Aznarren agintaldian, korrante errebisionista indartsua sortu baitzen, legenda beltza eta frankismoa zuzitzeko ahaleginean zapalkuntza linguistikoa eta gainerakoak minimizatuz eta ukatuz.

Euskararekiko politikaren gaiari berriz heldu nion, 2001ean, beste modu batera: *Jakin* aldizkarian agertu zen eta azterke-ta gisa. 'Euskalgintza auzitan?' saio luzean Euskal Autonomia Erkidegoko eta Nafarroako hizkuntz eta hezkuntza sistemaren legitimitatea auzitan jartzen dituztenen argudio edo iritzi zaparrada bildu eta aztertu nuen.

Euskaltzaindian

60ko hamarraldian hurbildu nintzen Euskaltzaindira, bi zio tarteko: alfabetatzea eta euskara batua.

1966an, Rikardo Arregi, Juan San Martin eta Mikel Lasaren eskariari erantzunez, Euskaltzaindiak bere babesean hartu zuen alfabetatzea. Rikardori lagunduz herriz herri ibilia naiz, eskolak eta hitzaldiak ematen. Nik lantzen nituen gaiak hiru ziren: literaturaren historia, euskal aditza eta, hirugarren eta nagusiki, euskara batua.

Horrezaz gainera, euskara batuaren prozesuan, aldizkariaren bidez edo pertsonalki presente izan ginen Baionan (1964), Ermuan (1968) eta Arantzazun (1968). Batasunaren Arantzazuko bileratik 10 urtera, hitz eman bezala, Bergaran jardunaldiak antolatu zituen Euskaltzaindiak 1978an. Arantzazuko arauen betetze-maila neurtzeko bi txosten prestatu nituen, 1968an gomendatu ziren arauak idazleek eta editoreek, bai liburuetan eta bai aldizkarietan, nola bete zituzten neurtzeko.

Arantzazuko 1968ko bileraren ondoren eta Bergarakoaren aurretik, euskaltzain urgazle izendatu ninduten 1975eko ekainaren 27an, eta 32 urte beranduago euskaltzain oso 2007ko azaroaren 30ean. 2009ko urriaren 31n egin nuen sarrera ofiziala Foruan, eta bertan irakurri nuen hitzaldiak euskal biblioteka nazionalaren aldarrikapena zuen xede: 'Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa'.

Euskaltzaindiaren barruan, Iker sailean baino areago Jagon sailean, corpusarenean bainoago estatusarenean kokatuko nuke neure burua. 2009tik argitalpen batzordeko kide naiz eta Azkue Biblioteka batzordeko kide eta buru. 2009an *Euskaltzaindia. Ekin eta jarrai* liburua idatzi nuen Imanol Murua Uriarekin, hizkuntz erakundearen 90. urteurrenaren kariatara. 2011ko maiatzaren 27an bibliotekari akademiko izendatu ninduten, Jose Antonio Arana Martijari segida emanez. Zuzendaritzaren enkarguz, 2012ko ekainean 'Azkue Biblioteka eraberritzeko proposamena' izeneko txostena landu nuen Bibliotekako zuzendaria laguntzaz. Gero batzar osoak aho batez onartu zuen eta zuzendaritzak Euskaltzaindiaren plan estrategikoan txertatu zuen.

2012tik aurrera Euskaltzaindia ordezkatzen dut PuntuEUS Fundazioan, presidente gisa.

Katea ez dadin eten

Izan zirelako omen gara. Halaxe esan ohi da, baina kulturaren alorrean hala izan dadin 'iragan' hori ezagutarazi eta transmititu egin behar da. Iragan hurbila ezagutzera ematea izan da nire lan ildo garrantzitsu bat.

Transmisioaren kezka nire bizitzan ez da azken ordukoa. Egin ditudan lan askoren helburu ezkutua edo agerikoa, euskalgintzaren errealitatea bistaratu eta ezagutzera ematearekin batera, zera izan da, hurrengo belaunaldiei eskergabeko ahalegin hori transmititzea. Izan zirelako garelako sinetsirik, izan ziren horien izana ezagutzera emateak garrantzi berezia hartzen du transmisiorako bideak antolatu gabe dauzkan gizarte batean. Ez eskolak, ez hedabideek bermatzen dute euskalgintzaren ondarearen transmisioa behar den bezala. Hutsune hori betetze aldera, belaunaldi biziaren historia kontatu nahi izan dugu, historia liburuetara igaro aurretik hurrengo belaunaldietara igaro dadin.

Horrela uler daitezke nik neurez egin ditudan hainbat lan bereziki Rikardo Arregiri buruz, Imanol Murua Arregiri buruz, Karlos Santamariatz, Martin Ugaldez. Martin Ugalderen bizitza eta lana ezagutarazten ahalegin berezia egin dut. Historia idazten ari garen aldiro historia egiten ari garelako irakurri diot Antxiñe Mendizabali. Lagun horien ereduak bizitzeko modua egikaritzea izan da nire asmo behinena.

Jakineko arduradun gisa bultzatu edo eragin dudan sailtxo batek ere helburu bera du, elkarrizketa luze-zabalaren bidez pertsonaiaren bizitza eta pentsamendua ezagutzera ematea. *Historia bizia* izeneko sailean elkarrizketatu ditugu, 1996tik 2015era, hurrenez hurren, Piarres Xarriton, Federiko Krutwig, Juan San Martin, Jesus Atxa, Antonio Zavala, Jean Louis Davant, Xabier Gereño, Iñaki Beobide, Gotzon Garate, Imanol Urbieta, Jose Antonio Arana Martija, Balendin Lasuen, Ander Manterola, Joseba Intxausti, Jean Haritzelhar, Ramon Labaien, Luis Iriondo, Kepa Enbeita.

Helburu berarekin zuzendu dut Jakin Taldearen arnas handiko beste proiektu bat, hainbat euskal eragileren *opera*

omnia-ren digitalizazioa, alegia. Zehazki, hildakoen artean, Karlos Santamaria, Martin Ugalde, Luis Villasante, Resurreccion Maria Azkue, Jose Luis Alvarez Enparantza *Txillardegí*; eta bizi direnen artean, Jakin Taldeko Joxe Azurmendi, Joseba Intxausti, Paulo Agirrebaltzategi eta Joan Mari Torrealdai. Horien obra guztia (izan liburu, liburu-zati edo artikulua) digitalizatu eta bilatzailez hornitua normahiren esku jarri ohi da doan. Belaunaldi zaharren ondare preziatua klik baten bidez belaunaldi berrietara igarotzen da horrela. Espero dezagun, bada, zirelako garen bezala, garelako (eta gure transmisio lana taxuz egin dugulako) izango direla.

Sariak eta omenaldiak

- Gerediaga Elkartearen **Kirikiño Saria** (1972), euskaraz egindako urteko kazetaritza-lanik hoberenari.
- Gerediaga Elkartearen **Tontorra Saria** (1977), liburugintzan eta kazetaritzan egindako lanagatik.
- Gipuzkoako Liburudenden Elkartearen **Zilarrezko Euskadi Saria** (1977), *Euskal Kultura Gaur* liburuari.
- Gipuzkoako Liburudenden Elkartearen **Zilarrezko Euskadi Saria** (1978), *El libro negro del Euskara* liburuari.
- Kutxa Fundazioaren **Irun Hiria Saria** (1998), saiakeraren atalean, *La censura de Franco y el tema vasco* liburuari.
- Foruko Udaletxearen **omenaldia** eta herriko Kultur Etxeari “**Joan Mari Torrealdai Kultur Etxea**” izena ematea (1999).
- Euskal PEN Klubaren **Idazluma Saria** (2005), adierazpen askatasunaren aldeko konpromisoagatik.
- Andoaingo Udalaren **Rikardo Arregi Kazetaritza Sarian Ohorezko Aipamena** (2007), euskal kazetaritza berrian buruturiko lanagatik.
- Euskal Editoreen Elkartea, Euskal Idazleen Elkartea, Euskal Itzultzaile, Zuzentzaile eta Interpretarien Elkartea eta Galtzagorri elkartearen **Dabilen Elea Saria** (2009), euskal liburugintzaren alorreko ibilbideari aitortza.
- Bizkaiko Foru Aldundiaren **Lauaxeta Saria** (2010), euskara eta euskal kultura sustatu, hedatu eta normalizatzeko lanagatik.
- **Zentsura AT! Saria** (2010), zentsura eta zapalketa aztertu, salatu eta jasan izanagatik.
- Kilometroak festan Usurbilgo Udarregi Ikastolaren **omenaldia** (2015), euskalgintzan egindako ibilbideari aitortza.

Datos biográficos

De la BIOGRAFÍA a la BIBLIOGRAFÍA

BIOGRAFÍA

NOTA PREVIA

El propósito de esta autobiografía no es contar mi vida, sino situar mi bibliografía en el plano biográfico; es más, quisiera exponer algunas claves para facilitar la comprensión adecuada de mis compromisos culturales y de mi producción intelectual.

Inicios

Nací en el barrio Urberuaga de Forua, en el otoño de 1942. El caserío Mosone era la casa natal de mi padre; mi madre, una de las personas que perdieron su casa en el bombardeo, provenía de Gernika. Tuvieron un hijo y una hija; yo soy el mayor.

Eso que muchos de mi generación aprendieron leyendo *The Tree of Guernica* de George Steer, nosotros lo supimos de casa. Los muros destrozados de las casas de Gernika, en pie de milagro y sin tejado, siguen clavados en mi memoria. Y uno de mis juguetes preferidos durante la infancia fueron casquillos de bala. Mi padre me contó que los habían abandonado los soldados italianos que estuvieron acampados detrás de nuestra casa, enviados por Mussolini para ayudar a Franco.

Mi infancia transcurrió en Forua. Cursé la educación básica en la escuela para niños del pueblo, en castellano, al tiempo que

ayudaba a mis padres en el caserío. No debía tener gran vocación para las labores del campo ya que, siendo bien pequeño, le debí decir a mi padre que de mayor no quería trabajar en el caserío, sino estudiar.

En aquella época, la sal y la pimienta de la vida en Forua era el colegio de los franciscanos, que acogía a más de 50 chicos de 14-15 años. Eran seminaristas. Solían venir cerca del caserío a pasear y jugar. Yo quería ser como ellos, estudiar como ellos, y jugar como ellos.

Y así, con 12 años y dejando a mi hermana pequeña con mis padres, en 1954 entré en el seminario de Arantzazu a cursar los estudios eclesiásticos. Como era habitual en la posguerra. En el mismo autobús viajaron otros cuatro o cinco chicos de Gernika. Y la víspera habían ido otros tantos de Bermeo. Por aquel entonces los seminarios eran las universidades de los pobres.

En los centros de Arantzazu y Forua cursé los denominados estudios de “humanidades” durante cinco años, posteriormente filosofía en Olite, Navarra, y para estudiar teología regresamos a Arantzazu.

Mi referencia principal de todos esos años de carrera es Arantzazu, no solo por haber pasado siete años en dicho lugar, sino por la función estratégica que jugó Arantzazu en aquella época: reunió a muchos artistas vanguardistas (Jorge Oteiza, Nestor Basterretxea, Eduardo Chillida, Lucio Muñoz, Xavier Álvarez de Eulate) en torno a la basílica; fue lugar de encuentro de muchos intelectuales y agentes sociales, de la mayoría de los protagonistas de la cultura vasca, tanto de la generación anterior a la guerra como de la nueva; en Arantzazu se celebraron dos asambleas decisivas de Euskaltzaindia: la de 1956 y la de 1968. En resúmenes cuentas, en Arantzazu asistí al surgimiento del nuevo País Vasco, a la transformación de la sociedad y al renacimiento de la cultura vasca.

Al terminar los estudios me trasladé a Zarautz, a dar clases en el Colegio Antoniano. Fui profesor durante un solo curso, ya que

asumí el encargo de dirigir la revista *Jakin*. Hasta entonces *Jakin* había sido la revista de los alumnos de Arantzazu y había funcionado con directores temporales. A partir de entonces el director tendría la posibilidad de trabajar de forma profesional, por primera vez. Estuve en el cargo dos años, porque en agosto de 1969 el Gobierno español prohibió la revista, cortando de raíz la autorización para publicarla.

En la década de 1960, sobre todo en la segunda mitad, una cuestión dominaba el ámbito de la cultura vasca: el euskara batua o euskera unificado. Yo mismo, al igual que la propia *Jakin*, me involucré de lleno en la unificación del euskera; en revistas, en charlas de escuelas nocturnas y de alfabetización y en la asociación de escritores. La asociación Euskal Idazleen Elkarte (EIE) surgió en 1969 no tanto para defender los derechos de los escritores como para promover la unificación del euskera. Fui secretario general de la misma desde el primer minuto.

Segunda etapa

Al quedarme sin revista, me fijé como objetivo cursar estudios universitarios. Mi amigo Manex Erdozaintzi-Etxart me invitó a vivir en su casa de Toulouse, Occitania. En 1970 comencé a estudiar en el Instituto Católico de la ciudad. Como tema de investigación para el título de licenciatura elegí la teología de la liberación o de la revolución, muy en boga en aquellos años, y en 1973 publiqué una parte del trabajo en el libro *Iraultzaz*.

Asimismo, me dediqué a perfeccionar el francés y logré la diplomatura en la escuela internacional de la prestigiosa *Alliance Française* de París.

Había dado el salto de una Tolosa a la otra, de la guipuzcoana a la occitana, del régimen de la censura a la república de las libertades. Visto desde el prisma actual, cuesta hacerse a la idea del cambio que suponía: los libros y revistas que aquí conseguíamos de forma clandestina allí se podían consultar y adquirir con total libertad y en la televisión había debates políticos constantemente. Algo impensable en nuestra tierra. Para quienes vivíamos

bajo la dictadura de Franco, la Francia de mayo del 68 era el símbolo de todas las libertades. Era como si ahora viviera en pleno centro de ese paisaje que había estado contemplando desde una pequeña ranura.

Transcurridos dos años me trasladé a París. Y gracias a ello cumplí dos de mis sueños: vivir en París y estudiar sociología. París me pareció el centro del mundo, una atalaya sin par, y su ambiente universitario muy enriquecedor.

También aprecié un salto importante entre la vida cultural y universitaria de Toulouse y París. En la segunda, en clases, conferencias o reuniones, uno podía toparse frente a frente con los escritores e intelectuales que conocía a través de libros, revistas o de la televisión: Sartre, Bourdieu, Touraine, Garaudy o Raymond Aron. Vivías codo con codo con tus ídolos, por decirlo de alguna manera. Así viví ese París post-Mayo del 68.

Me matriculé en el *Institut d'Études Sociales* para estudiar sociología, una carrera de tres años. Y al mismo tiempo, en la *École Pratique des Hautes Études*, en el departamento dirigido por Raymond Aron, cursé la diplomatura sobre autogestión con el profesor Pierre Bourdet.

Desde el observatorio universitario de París era más fácil poner el foco en las culturas y pensamientos dominantes, pero yo, como vasco, puse mi catalejo universitario mirando hacia la cultura vasca, y para la tesina de licenciatura estudié la sociología de la cultura vasca escrita, con el profesor Jacques Gellard: 'Les écrivains basques contemporains. Approche sociologique', 1975. Desarrollo de ese trabajo es el libro *Euskal idazleak, gaur*, del que la Laboral Kutxa publicó 45.000 ejemplares, en 1977, con el sello de *Jakin*. Y continuación de dicho libro es *Euskal kultura gaur* publicado veinte años después, en 1997, con 20.000 ejemplares de tirada, financiado y editado por Laboral Kutxa y Elkar Fundazioa.

Como parte de mis estudios, profundizamos en la vida de la Unión Soviética durante un año y, al amparo de la asociación Franco-URSS, en 1974 acudí a la Unión Soviética en viaje de

estudios, con el profesor Pierre Bosc. Una experiencia inolvidable, ya que la asociación contaba con una red de contactos muy interesante, tanto en ámbitos oficiales como en no oficiales. Y resultó aún más interesante porque el caso de Solzhenitsin estaba en pleno apogeo. Se había publicado en París en 1973 un manuscrito clandestino en el que el autor bajo el título de *L'Archipel du Gulag* denuncia la censura y represión de la Unión Soviética. Poco antes de que llegáramos a Moscú el régimen soviético había condenado y desterrado a Solzhenitsin, provocando gran escándalo internacional. Tuvimos la oportunidad de reunirnos clandestinamente en casa de amigos suyos en Moscú. Con el propósito de publicar un libro breve contando los contactos y entrevistas allí mantenidas, escribí varias decenas de páginas, pero nunca las publiqué.

Sería primavera o comienzos del verano de 1974. Joxe Azurmendi también estaba en París, procedente de Alemania. Vino a visitarnos Joseba Jaka, desde Bayona. Nos reunimos en una cafetería de Trocadero. En 1972, 20 personas del País Vasco Norte habían fundado Elkar (Euskal Liburu eta Kantuen Argitaldaria). Y ahora, dos años más tarde, el objetivo era publicar nuevas colecciones para reforzar el proyecto, involucrando a otras 20 personas del País Vasco Sur. Nos invitó a participar. Y así, en agosto de 1974, 40 personas del Norte y del Sur refundamos Elkar. Muchos años después, en 1996, decidimos por unanimidad que la editorial Elkar se incorporara a Euskalgintza Elkarlanean Fundazioa (actualmente Elkar fundazioa) y desde 1997 soy miembro del patronato de la fundación.

Tercera etapa

Tras pasar cinco años en Francia, volví al País Vasco en 1975. Volví a *Jakin*. Para entonces, bajo la dirección de Joseba Intxausti y, a pesar de carecer de revista, *Jakin* había evolucionado mucho: tenía nuevo equipo, tenía varias colecciones de libros en marcha, además de proyectos a largo plazo, de los que UZEI (Unibertsitate Zerbitzueterako Euskal Ikastetxea) sería el más conocido. Desde 1969 el grupo *Jakin* no solo no había desaparecido, sino que se había reforzado.

Por aquel entonces el grupo *Jakin* había asumido también el compromiso, aunque temporal, de dirigir la revista vizcaína *Anaitasuna* y, tras Joseba Intxausti, fui el encargado de dirigirla, al tiempo que daba clases en la Facultad de Sociología de la Universidad de Deusto. Y en 1979 fui nombrado secretario de Soziologoen Euskal Elkarte (Asociación Vasca de Sociólogos), fundada el año anterior.

Tras haber encauzado *Anaitasuna*, dejé Bilbao para montar y organizar la nueva revista *Jakin*; primero en Tolosa y posteriormente en Donostia. No fue fácil superar los impedimentos de la Administración para su publicación. Gracias a Luis Martínez Garnica, delegado de Cultura en Bizkaia, logramos la autorización para publicar de nuevo la revista al de un año de la muerte de Franco; fue imposible hacerlo antes. Al igual que en 1967, *Jakin* quería ser una revista cultural basada en el modelo francés. Visité personalmente a los directores de las principales revistas culturales en París, para conocer de primera mano sus modelos culturales y empresariales. Es de sobra conocida la gran tradición de algunas revistas culturales en Francia y su papel protagonista.

Como director de la revista, pasé la década de 1980 en el barrio donostiarra de Gros, donde estaban las oficinas de *Jakin* y la sede de *Jakin* Taldea. *Jakin* logró hacer realidad ese centro de escritores vascos que Jokin Zaitegi soñara en la década de 1950. Allí estábamos Joseba Intxausti, Joxe Azurmendi, Paulo Agirrebaltzategi (que seguirían en *Jakin* en el futuro) y Manolo Pagola, Jose Antonio Aduriz, Pello Huizi y otros.

A lo largo de varias décadas, los miembros de *Jakin* se involucraron en distintos campos de la cultura: en la creación y dirección de UZEI y más tarde de Eusenor; en la publicación de varios estudios de envergadura como Euskal Idazleak Gaur y Euskal Herria (Historia y Sociedad / Realidad y Proyecto); en varias publicaciones e iniciativas para el Gobierno Vasco en torno a la historia social del euskera; en el estudio del pensamiento de José María Arizmendiarieta; en el desarrollo de EKB (Euskal Kulturaren Batzarrea) y luego de Kontseilua. A nivel personal, mi mayor compromiso fuera de *Jakin* fue la incorporación a *Euskaldunon Egunkaria* a partir de 1990.

En la misma época, con el fin de revitalizar mi vida profesional, decidí profundizar en los estudios en busca de una especialidad.

Llevaba años dirigiendo revistas, pero carecía del título de periodismo. Y la ley exigía poseer el título para dirigir un periódico o revista no especializada. Herencia del franquismo, sin duda. Durante años fui el director real, pero no el legal. Tenía que quitarme esa espina logrando el título oficial. Ahora era más sencillo, ya que se acababa de fundar la Facultad de Ciencias de la Información en la Universidad del País Vasco. Y me matriculé. Y, paradojas del destino, para cuando terminé los estudios habían eliminado la obligatoriedad del título oficial. En 1985 hice la tesina de licenciatura, la primera en euskera en la facultad, en torno a uno de los temas de la cultura vasca más controvertidos por aquel entonces, tesina que publicaría posteriormente: *ETB eta euskara*.

Estrené el nuevo título de periodismo con un reportaje. Me fui a Nicaragua a conocer de primera mano la revolución sandinista, que tenía un gran eco en nuestro país y representaba la esperanza de muchos pueblos pequeños y oprimidos. Al inicio del reportaje que escribí a la vuelta declaraba haber ido a Nicaragua a escuchar, ver, aprender y comprender. De Nicaragua di el salto a El Salvador, a conocer su dictadura sanguinaria y la lucha contra la misma. De allí me traje la amistad de Ignacio Ellacuría y Jon Sobrino y colaboraciones de ambos para la revista. Sobre la realidad de Nicaragua, publiqué un artículo extenso en *Jakin*, en 1986: 'Nikaragua libre, Ertamerikan'.

De regreso de Centroamérica, decidí profundizar en los estudios de sociología que hiciera en París. Retomando el tema iniciado en París, comencé a analizar la producción escrita vasca, a examinar libros y revistas. Hice los cursos de doctorado y la propia tesis en la Universidad de Deusto. Al igual que en la tesina de Ciencias de la Información, para la tesis de sociología elegí como director a Carmelo Garitaonandia, profesor de la Universidad del País Vasco. Para recabar información, escarbé en los archivos de editoriales y escritores vascos, es decir, la censura a la que fueron sometidos. Y posteriormente busqué informes de censura en el AGA (Archivo General de la Administración Civil) de Alcalá de

Henares. La tesis se centra en la censura franquista, más concretamente, cómo actuó la censura en la producción editorial vasca: ‘La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado’, 1995. Tengo recopilado el material relativo a las revistas, pero está sin elaborarlo.

La década de 1990 ha marcado mi vida desde sus inicios, tanto a nivel personal como a nivel profesional: formé mi propia familia, defendí la tesis de sociología y ciencias políticas, asumí la gestión de la empresa editora de *Jakin* y me impliqué en la fundación y desarrollo de *Euskaldunon Egunkaria*.

El mayor reto a nivel profesional fue la nueva *Jakin*. Dejé de estar bajo el amparo legal de la editorial EFA de Arantzazu y en 1990 la empresa que publicaba *Jakin* pasó a ser independiente, sociedad anónima. Asumí la continuidad de la dirección de la revista y la gestión de la nueva empresa. Recordando aquellos primeros meses, debo agradecer la generosidad de los franciscanos, la cooperación de los miembros de *Jakin* y la ayuda logística de Elkar a la hora de hacer ese cambio.

En ese mismo tiempo nació *Euskaldunon Egunkaria*. En el periódico tuve también varios cargos y funciones, desde el inicio hasta su desaparición. He pasado trece años dando cuerpo a la ilusión y otros tantos intentando ahuyentar los fantasmas de acusaciones malvadas. En 2003 cerraron el periódico y detuvieron a la dirección y no nos pudimos librar de la rueda endiablada de los juicios hasta 2014.

Volviendo a *Jakin*, en 2006 celebramos las bodas de oro de la revista de manera solemne, con varias recepciones y homenajes, ya que mantenerse a flote tantos años a pesar de todos los obstáculos ha sido como un milagro. Además de analizar el recorrido histórico, pusimos los cimientos para el futuro de la revista. Y para ello era imprescindible renovar el equipo de trabajo. Aunque el plan renovador fuera de 2006, no pudimos materializarlo hasta 2014, entre otras cuestiones por mis continuas idas y venidas con el caso *Egunkaria*. En 2014 hicimos el traspaso, incorporando brotes nuevos y más jóvenes al equipo anterior. Además, convertimos *Jakin* en fundación, para que en el futuro mantuviera las

características que le habían sido intrínsecas desde sus inicios. Actualmente soy presidente de *Jakin* Fundazioa.

En 2007 Euskaltzaindia me nombró miembro de número y en otoño de 2009 se celebró el acto de ingreso en Forua, mi pueblo natal, con el discurso 'Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa'. En el seno de Euskaltzaindia, mi compromiso específico es la responsabilidad académica de la Biblioteca Azkue.

LÍNEAS DE TRABAJO FUNDAMENTALES

Periodismo

En el campo periodístico, he trabajado en un doble plano: como periodista o escritor y como director o gerente. Como autor, he firmado unas 500 colaboraciones en más de 25 diarios y revistas; la mayoría en *Anaitasuna* y *Jakin*.

Dejaré la relación de las colaboraciones para la bibliografía y me centraré aquí en mi experiencia de dirección.

Jakin

Entré en *Jakin* en Arantzazu, siguiendo la estela de Joseba Intxausti y Joxe Azurmendi. Sería el año 1963. Los preparativos para entrar en *Jakin*, por decirlo de algún modo, los hice mientras estudiaba filosofía. En Olite se publicaba la revista *Gure Izarra*, anual. En 1962 fui responsable de su publicación; antes que yo habían tenido esa misma responsabilidad muchos integrantes de *Jakin* como, por ejemplo, Iñaki Bereziartua (1954), Joseba Intxausti (1957), Joxe Azurmendi (1959), Alex Oihartzabal (1960) o Pello Zabala (1961); y también me sucederían en esa función otros miembros de la revista: Joan Joxe Olaberria (1963), Iñaki Beristain (1965) y Josu Zabaleta (1966), entre otros.

Jakin, como revista, nació en el seminario de Arantzazu. Su primer número fue presentado en el primer congreso público de vascófilos en el régimen franquista, organizado por Euskaltzaindia en Arantzazu en 1956. Desde el comienzo, *Jakin* gozó de los favores de la primera generación autónoma de la posguerra y fue su plataforma favorita. Para cuando entré yo *Jakin* tenía adquirido cierto prestigio y estaba asentada, aunque en el momento de incorporarme la revista estuviera prohibida.

En 1964 logramos la autorización para publicarla de nuevo y estuve dos o tres años en funciones de dirección con un par de compañeros. En 1966 dejé *Jakin*; y en 1967 Arantzazu.

Pero siendo profesor en Zarautz, en otoño de 1967 asumí otra vez la dirección de *Jakin*, pero esta vez de forma permanente y profesional.

En 1967 *Jakin* era una cabecera y un puñado de suscriptores, no mucho más. No tenía un cuerpo o diseño fijos, no tenía equipo de trabajo ni estructura. Con Carlos Santamaría y Ricardo Arregi formamos un núcleo directivo compacto y entre los tres logramos formar un equipo de trabajo de unas diez personas. Tuve mucha suerte. Nos propusimos hacer una publicación que siguiera el modelo de la revista francesa *Esprit*, en fondo y forma, abierta, progresista. En esos dos años el grupo *Jakin* elaboró, debatió y propuso numerosas ideas y proyectos que posteriormente se harían realidad en otros formatos: libros sencillos de divulgación siguiendo el modelo de la prestigiosa serie francesa *Que sais-je?* (que luego quiso desarrollar la editorial Lur), el proyecto de una asociación de escritores vascos, la urgencia práctica de la alfabetización o la universidad vasca. La generación de la posguerra se identificó muy fácilmente con la nueva plataforma.

Desgraciadamente, el éxito de la nueva andadura de *Jakin* duró poco, ya que la prohibieron en 1969. Ese año, 1969, fue un *annus horribilis* para nosotros: Ricardo Arregi murió el 10 de julio, con 27 años, en accidente de coche y el 29 de agosto el gobierno de Franco nos prohibió la revista. Carlos Santamaria tenía muchos contactos en Madrid y los utilizamos, pero fue en vano. La decisión había sido tomada en el Consejo de Gobierno y era tan firme que aún tras la muerte del dictador no logramos la autorización hasta 1977, aunque lo intentamos repetidas veces.

Al prohibirse la revista, publicamos en formato libro las monografías preparadas para la misma, dando inicio a la colección *Jakin Sorta*. Y el grupo *Jakin* siguió trabajando, seguimos trabajando, realizando publicaciones y desarrollando proyectos culturales. Pero nuestra seña de identidad seguía siendo la revista.

Con Ricardo Arregi muerto, la revista prohibida y yo viviendo en Francia, parecía que *Jakin* estaba abocada a desaparecer para siempre. Y así habría sido de no ser porque Joseba Intxausti, recién llegado de Barcelona, tomó las riendas de la revista y,

además de estrechar la cooperación con los integrantes que estábamos fuera (Joxe Azurmendi y yo mismo), reforzó el equipo con nuevos miembros: Paulo Agirrebaltzategi, Jose Antonio Aduriz, Manolo Pagola y demás. Asimismo, preparó una pequeña infraestructura en Tolosa, con la ayuda de las hermanas Larrea. En el futuro, dos de ellas desarrollarían su labor profesional en UZEI y la tercera en HABE.

Como decía, en 1977 comienza la segunda o tercera etapa de la revista, una etapa de continuidad tanto en lo tocante al equipo como a la producción. Tras un silencio de siete años y recién cumplidos 20 años desde su fundación, se puso de nuevo en marcha una revista que quería ser “revista crítica de cultura, pensamiento y ensayo”. Cada número se centraría en un tema principal abordado desde distintas perspectivas y enfoques. Esa *Jakin* renovada no ha tenido interrupción. El año en curso, 2016, *Jakin* cumple 60 años. En primavera de 2014 dejé el cargo de director en manos de Lorea Agirre y pasé a ser presidente de *Jakin Fundazioa*. Por lo tanto, llevo un total de 53 años en el equipo y he sido director de la revista a lo largo de 42 años.

Anaitasuna

Fui director de *Anaitasuna* de 1974 a 1977. Asumí la dirección en otoño de 1974, cuando bajé de París a realizar el trabajo de campo de mis estudios de sociología, una encuesta a los escritores vascos. Y la dejé cuando logramos la autorización para publicar la revista *Jakin*. De hecho, fue un compromiso asumido por el grupo *Jakin*, a petición del equipo de trabajo de *Anaitasuna*, para sacarla de la crisis. Fue un compromiso temporal por parte de *Jakin*. Por eso la dejamos en 1977, para dedicarnos a nuestra propia revista.

Joseba Intxausti saneó la economía de *Anaitasuna* y, posteriormente, yo me dediqué más al producto periodístico. Con la muerte de Franco, los medios de comunicación bilingües (*Punto y Hora de Euskal Herria*, *Garaia*, *Berriak*...) comenzaron a superar a los escritos en euskera y, en ese contexto, tanto *Zeruko Argia* como *Anaitasuna* declaramos 1976 ‘Euskal kazetaritzaren urtea’ o

Año del periodismo en euskera y cambiamos formato y contenido homologándolas a las *news magazine* de la época.

Mucho antes de 1974, en la década de 1960, había trabajado ya en *Anaitasuna*, cuando su fundador y director, Imanol Berriatua, dejó la publicación en manos de los estudiantes vizcaínos de Arantzazu entre 1957 y 1966. Si mal no recuerdo, estuve en la dirección un par de años.

Euskaldunon Egunkaria

El primer número de *Euskaldunon Egunkaria* salió a la luz el 6 de diciembre de 1990, gracias a la iniciativa de Egunkaria Sortzen. He sido miembro del equipo coordinador (Talde Bateragilea) de Egunkaria Sortzen –conocido como el ‘equipo diplomático’– desde el comienzo, y posteriormente miembro del Consejo de Administración y director del Consejo Editorial.

Profesionalmente continué siendo director de *Jakin* y promoví en el periódico la experiencia del espíritu abierto y aglutinador de *Jakin*. *Jakin* coincidía absolutamente con los principios que *Egunkaria* se fijó a sí mismo y, por eso, pudimos participar sin problemas y con ahínco en el nuevo proyecto. Porque, ¿cómo debía ser el periódico? Vascófilo, nacional, unitario, plural, independiente de otros medios y de organizaciones políticas, no institucional pero subvencionado con fondos públicos, militante, profesional e innovador.

La historia dictaminará si acertamos o no, pero los logros del periódico de 1990 son innegables. En primer lugar, fue el primer periódico normalizado en euskera, cubriendo una carencia histórica vergonzosa y, además: creó una escuela de periodismo allí donde no había periodistas vascófonos; se decía que el euskera como lenguaje carecía de preparación para el periodismo, pero el periódico ganó la apuesta del euskera periodístico, con libro de estilo incluido, el primero en Euskal Herria.

En 2003 Aznar decidió bombardear Irak y la cultura vasca y puso *Egunkaria* en el punto de mira. Aparentemente, el objetivo

era golpear al terrorismo. Cerró *Egunkaria*, detuvo a sus dirigentes, a mí entre ellos, los torturó y encarceló; y posteriormente los juzgó, ¿Pero qué dictaminó la Audiencia Nacional en 2010? Que el cierre de *Egunkaria* es anticonstitucional, que los demandantes no han probado nada, que ninguna de las personas acusadas está relacionada con ETA, y el periódico tampoco. Que todo estaba basado en prejuicios policiales y no en hechos reales.

A pesar de que la sentencia a nuestro favor fue tan clara, nadie nos ha pedido perdón. Y, por supuesto, nadie habla de reparación por daños y perjuicios. La historia deberá dictaminar también en este caso quiénes son los responsables de esta injusticia. En definitiva, tras pasar casi 13 años dando vida al gran sueño de la cultura vasca perdimos casi otros tantos intentando ahuyentar la pesadilla de la condena.

SOCIOLOGÍA

La perspectiva sociológica ha estado presente en gran parte de mis trabajos, no una sociología teórica o ideológica, sino práctica y funcional: partiendo de la objetividad del dato estadístico y sociológico he tratado de iluminar el universo subyacente.

El mundo del libro

El mundo del libro es muy amplio: no solo el objeto libro, también las editoriales, escritores, las redes de distribución, los lectores, etc. son variables sociológicas objeto de estudio. Cada cierto tiempo suelo dar un repaso global, pero presto una atención preferente y permanente a la producción de libros y a los escritores.

El modo o método para acercarme al mundo del libro contó con el beneplácito y visto bueno de su creador, el profesor Robert Escarpit en el ILTAM (*Institut de Littérature et de Techniques Artistiques de Masse*) de la Universidad de Burdeos. Ese enfoque de la sociología de la literatura asume el hecho literario como un hecho social y le aplica las técnicas utilizadas habitualmente en el ámbito de la sociología, desde las estadísticas a los análisis

cualitativos. Adopté esta metodología en 1974 en París, y la apliqué al objeto de estudio para la licenciatura de sociología ('Les écrivains basques contemporaines. Approche sociologique') y la practico desde entonces en todos los libros, ensayos y en los análisis sobre la producción editorial que publico anualmente en *Jakin*.

En dos publicaciones he tratado ampliamente el mundo del libro de una forma más general y global: *Euskal idazleak, gaur* (1977) y *Euskal kultura gaur* (1997). El segundo libro pretende ser réplica del primero, para mostrar la diferencia con 20 años de intervalo. El punto de partida de ambos es una encuesta extensa y cualitativa dirigida a los escritores. Y ambos desean ser, por decirlo de algún modo, una pequeña enciclopedia del ámbito editorial vasco.

Un tercer libro (*30 urte liburugintzan*) recoge el espíritu del trabajo realizado en la revista durante años, así como también un resumen de los resultados de los 30 años estudiados, que a día de hoy serían 40.

Todos los años recabo información bibliográfica. Pero mi objetivo nunca ha sido elaborar un fichero bibliográfico, sino analizar la producción editorial desde la perspectiva sociológica. Comencé en 1976, al hilo del libro *Euskal idazleak, gaur*. Por aquel entonces mi hipótesis de trabajo era que los libros escritos en euskera era un reflejo de la sociedad euskaldun. Pero el análisis sociológico que pretendía llevar a cabo era imposible porque carecía de información, lo que me llevó a la confección de un catálogo de libros en euskera.

Fiel a mi metodología que adopté en 1976, mi trabajo anual se divide en tres apartados: la ficha bibliográfica, la clasificación temática; y, en tercer lugar, el comentario sociológico. Mi enfoque no es, pues, meramente bibliográfico-bibliotecario, sino que pretende clarificar la relación entre la producción editorial y la sociedad.

Ese trabajo bibliográfico tiene otro objetivo subyacente, político: la reivindicación de la biblioteca nacional. Abordé esa cuestión de forma específica en mi discurso de ingreso en la Academia de la lengua vasca, *Euskaltzaindia*: 'Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa'.

Al cierre del siglo XX publiqué varios tomos de catálogo. Gracias al apoyo de la Diputación Foral de Gipuzkoa, preparé en cinco tomos la ficha bibliográfica de los libros publicados en euskera a lo largo del siglo veinte, organizados tanto cronológicamente como por autor y por temas: *XX. Mendeko Euskal Liburuen Katalogoa (I-II-III-IV-V) (1900-2000)*.

Está claro, por tanto, que en mi enfoque metodológico, la producción editorial no es un fenómeno aislado. Entre los factores que condicionan la producción editorial y la producción sociocultural, uno de los que más ha marcado esa producción intelectual y cultural durante décadas ha sido la censura.

En la investigación de la censura franquista he tratado de analizar la política editorial del franquismo en la teoría y en la práctica, el estudio teórico y empírico de la censura del libro y más en concreto del libro vasco. A la hora de entender la censura, solo una visión reduccionista la puede considerar únicamente como algo contrario a la libertad de expresión. En los informes de censura se puede detectar también la política editorial y la política lingüística. El objeto de estudio de la tesis doctoral es la censura franquista del libro vasco: *'La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado'*. Analizo los pormenores del libro vasco tomando en consideración tanto el tema como la lengua, el tema vasco o el libro en euskera, entrando hasta la cocina de la política editorial y lingüística del franquismo, indagando las razones y causas de la prohibición o de la aceptación de cada una de las publicaciones. He analizado 1.500 expedientes, tras consultar más de 2.000. Con anterioridad, ya había recabado los testimonios de escritores y editores del País Vasco y peinado los archivos de numerosas editoriales y revistas.

Sociología del euskera

En la sociología de la censura franquista confluyen dos de mis líneas de trabajo: la sociología del libro y la sociología de la lengua, los dos muy presentes en la tesis doctoral.

En el estudio de la política lingüística del franquismo quise retomar el camino recorrido por Josep Benet, pero a una escala mucho más humilde. Primero conocí su obra y luego al propio Josep, un hombre realmente encantador. En 1973 Benet publicó *Catalunya sota el règim franquista* y en 1979 su versión en castellano. Ese fue mi punto de partida, centrándome únicamente en las cuestiones lingüísticas, algunas de ellas tomadas del propio libro.

La obra de Benet no agota mis fuentes de información. Entre las más valiosas puedo citar algunas más: los libros *Euskararen liburu zuria* (1978) y *Hizkuntz borroka Euskal Herrian* (1979) auspiciados por Euskaltzaindia y dirigidos por Siadeco; o las publicaciones de J. Iturralde y los testimonios de Jon Etxaide. Y, por supuesto, los archivos de las editoriales y los testimonios de los escritores.

El primer resultado de mi pesquisa lo publiqué en 1982, en la revista *Jakin*: 'Euskararen zapalkuntza (1936-1939)'. Posteriormente analicé la polémica lingüística surgida con la recién creada Euskal Telebista, sobre el tratamiento del euskera, mientras cursaba la licenciatura de Ciencias de la Información: *Euskal Telebista eta euskara*, tesina publicada en 1985.

Continué estudiando la censura del libro vasco. El libro en euskera ha sufrido, durante años, una censura doble: la relativa al contenido y la ligada al idioma. La política lingüística del franquismo tiene un reflejo evidente en los libros en euskera. El franquismo fue monolingüe y a la hora de aceptar otras lenguas fijó una graduación en función del tipo de lengua o tema. En consecuencia, durante años ha sido imposible normalizar la edición, por las trabas que imponía la política lingüística del franquismo: durante años se prohibieron publicaciones por estar escritas en euskera, por estar escritas según la grafía impulsada por Arana Goiri, por ser un libro de pensamiento heterodoxo e incluso por ser una obra traducida. Y es que durante años, para el franquismo solo había una lengua cultural en el Estado, el castellano.

También fui más allá del franquismo, pero no con el propósito de analizar la política lingüística a lo largo de la historia, sino simplemente para poner de manifiesto las consecuencias de la

política monolingüe de los estados. *El libro negro del euskera* pretende recoger el trato que ha tenido el euskera durante 300 años, fundamentalmente la actitud del gobierno español y del francés, y cómo han contribuido los intelectuales a la política del poder. Recopilé fragmentos de origen y naturaleza muy distintos: legales, policiales, económicos, sociales, intelectuales; y los ordené cronológicamente. Es un libro contra la amnesia, puramente informativo, ya que hacia el año 2000, en el mandato de Aznar, surgió una corriente revisionista poderosa que, con el objeto de lavar la leyenda negra y la cara del franquismo, minimizaba e incluso negaba la opresión lingüística y no solamente la lingüística.

En 2001 retomé la cuestión de la política en torno al euskera, pero de otra forma: apareció en la revista *Jakin* y a modo de investigación. En un ensayo extenso titulado 'Euskalgintza auzitan?' recabé y analicé el chaparrón de argumentos u opiniones de aquellos que ponen en entredicho la legitimidad del sistema lingüístico y educativo de la Comunidad Autónoma del País Vasco y de la Comunidad Foral de Navarra.

En Euskaltzaindia

En la década de 1960 me acerqué a Euskaltzaindia, por dos razones: la alfabetización y el euskera unificado o lengua estándar.

En 1966, en respuesta a la petición de Ricardo Arregi, Juan San Martín y Mikel Lasa, Euskaltzaindia asumió la bandera de la alfabetización. He ido de pueblo en pueblo ayudando a Ricardo, dando clases y conferencias. Los temas que yo abordaba con preferencia eran tres: la historia de la literatura, el verbo vasco; y el tercero, y principal, el euskera unificado.

Además, en el proceso de unificación del euskera, ya a través de la revista, ya personalmente, *Jakin* participó en las reuniones de Bayona (1964), Ermua (1968) y Arantzazu (1968). Diez años después de la reunión de la unificación de Arantzazu, y tal y como lo prometiera, Euskaltzaindia organizó en 1978 las jornadas de

Bergara. Elaboré dos informes sociológicos para evaluar el grado de cumplimiento de las normas de Arantzazu, para medir el modo en que escritores y editores habían aceptado o rechazado las normas recomendadas en 1968, tanto en libros como en revistas.

Tras la reunión de Arantzazu de 1968 y antes de las jornadas de Bergara, el 27 de junio de 1975 me nombraron miembro correspondiente de Euskaltzaindia y 32 años más tarde, el 30 de noviembre de 2007, académico de número. El 31 de octubre de 2009 se celebró el acto de ingreso oficial en Forua y el propósito de mi discurso inaugural fue la reivindicación de la biblioteca nacional vasca: 'Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa'.

En el seno de Euskaltzaindia, me veo más útil, por decirlo de alguna manera, en la Sección sociolingüística (Jagon Saila) que en la Sección de Investigación (Iker Saila). Desde 2009 soy integrante de la comisión de publicaciones, y responsable de la comisión de la Biblioteca Azkue. En 2009 escribí el libro *Euskaltzaindia. Ekin eta jarrai* junto con Imanol Murua Uria, al hilo del 90 aniversario de la entidad. El 27 de mayo de 2011 me nombraron bibliotecario académico, en sustitución de José Antonio Arana Martija. A petición de la dirección, en junio de 2012 redacté el informe titulado 'Azkue Biblioteka eraberritzeko proposamena', con la ayuda del director de la Biblioteca. Posteriormente, el pleno lo aprobó por unanimidad y la dirección lo incluyó en el plan estratégico de Euskaltzaindia.

A partir de 2012 represento a Euskaltzaindia en PuntuEUS Fundazioa, en calidad de presidente.

Para que no se rompa la cadena

“Porque fueron somos y por lo que somos serán”. Así reza un dicho en boga en los medios culturales vascos. Añado yo que para que eso sea así, al menos en el ámbito de la cultura, es necesario conocer y transmitir ese 'pasado'. Una de mis líneas de trabajo fundamentales ha sido la puesta en valor del pasado cultural cercano, para mantener viva la memoria.

La preocupación por la transmisión me viene de lejos. El objetivo oculto o explícito de muchos de mis trabajos, además de poner de manifiesto los logros de la cultura vasca, ha sido transmitir ese esfuerzo ingrato a las generaciones siguientes. Conscientes de que somos porque fueron, dar a conocer la obra y el pensamiento de las generaciones precedentes tiene una importancia capital en una sociedad que no tiene debidamente organizados sus cauces de transmisión. Ni la escuela ni los medios de comunicación garantizan convenientemente la transmisión del patrimonio cultural vasco. Y para cubrir esa carencia, hemos querido contar la historia de la generación viva, para que pase a las generaciones futuras antes que a los libros de historia.

En esa línea de trabajo pueden entenderse algunos ensayos que he realizado, fundamentalmente en torno a Ricardo Arregi, Imanol Murua Arregi, Carlos Santamaria y Martin Ugalde. Me he esforzado de manera muy especial en informar sobre la vida y obra de Martin Ugalde, para que las nuevas generaciones puedan vivir de su ejemplo.

Una pequeña sección que he promovido como director de *Jakin* tiene el mismo objetivo: poner en valor la vida y el pensamiento del autor a través de una entrevista extensa y amplia, donde se busca la verdad del entrevistado. En la sección titulada *Historia bizia* hemos entrevistado entre 1996 y 2015, a Piarres Xarriton, Federiko Krutwig, Juan San Martin, Jesus Atxa, Antonio Zavala, Jean Louis Davant, Xabier Gereño, Iñaki Beobide, Gotzon Garate, Imanol Urbieta, Jose Antonio Arana Martija, Balendin Lasuen, Ander Manterola, Joseba Intxausti, Jean Haritxelhar, Ramon Labaien, Luis Iriondo y Kepa Enbeita.

Con idéntica finalidad he dirigido un proyecto de alcance singular del grupo *Jakin* como es la digitalización de la *opera omnia* de varios autores vascos. Concretamente, Carlos Santamaria, Martin Ugalde, Luis Villasante, Resurreccion Maria Azkue y Jose Luis Álvarez Enparantza *Txillardegí* entre los difuntos; y Joxe Azurmendi, Joseba Intxausti, Paulo Agirrebaltzategi y Joan Mari Torrealдай, entre quienes siguen vivos. Se han digitalizado las obras completas (bien sean libros, colaboraciones, artículos y a veces la correspondencia) de dichos autores y, a través de

buscadores, están a disposición de todo el mundo en acceso libre y gratuito. Así, el preciado patrimonio de las generaciones pasadas se pone a disposición de las nuevas generaciones mediante un solo clic. Esperemos, por tanto, que así como somos porque fueron, sean por lo que somos (y por lo que transmitimos).

Premios y homenajes

- **Premio Kirikiño** de la Asociación Gerediaga (1972), al mejor trabajo periodístico realizado en euskera.
- **Premio Tontorra** de la Asociación Gerediaga (1977), a su labor en los ámbitos editorial y periodístico.
- **Premio Euskadi de Plata** del Gremio de Libreros de Gipuzkoa (1977), al libro *Euskal Kultura Gaur*.
- **Premio Euskadi de Plata** del Gremio de Libreros de Gipuzkoa (1978), al libro *El libro negro del Euskara*.
- **Premio Ciudad de Irun** de la Fundación Kutxa (1998), en el apartado de ensayo, al libro *La censura de Franco y el tema vasco*.
- **Homenaje** del Ayuntamiento de Forua y nombramiento del centro cultural municipal como “**Centro Cultural Joan Mari Torrealdai**” (1999).
- **Pluma PEN** del Centro vasco PEN Internacional (2005) por su compromiso a favor de la libertad de expresión.
- **Mención de honor en el Premio Rikardo Arregi de Periodismo**, otorgado por el Ayuntamiento de Andoain, por la labor realizada en el ámbito del nuevo periodismo vasco.
- **Premio Dabilen Elea** (2009) de la Asociación de Editores Vascos, Asociación de Escritores en Euskera, Asociación de Traductores, Correctores e Intérpretes de la Lengua Vasca y la asociación Galtzagorri, en reconocimiento a su trayectoria en el ámbito editorial vasco.
- **Premio Lauxeta** de la Diputación Foral de Bizkaia (2010), por su labor en pro de la promoción, difusión y normalización del euskera y la cultura vasca.
- **Premio Zentsura AT!** (2010), por haber investigado, denunciado y sufrido la censura y la represión.
- **Homenaje** de la Ikastola Udarregi de Usurbil en la fiesta del Kilometroak (2015), en reconocimiento a su trayectoria en el ámbito de la cultura vasca.

Une gogoangarriak
Momentos memorables

Argazkiak / Fotografias: Joan Mari Torrealdairen artxibo pertsonala

Forua, 1950. Jaunartze garaian Mari Karmen arrebarekin.

Arantzazu, 1955. Guraso eta arrebarekin.

Okondo, 1975. Euskaltzaindiko urgazle berri Xabier Mendiguren eta Juanjo Zearretarekin batera.

Donostia, 1979. Lehen maratonia korritzen.

Euskal Herria, 1985. Joseba Intxaustiren *Euskal Herria* liburuaren aurkezpenean J. A. Artamendi, Luis Iriondo eta Javier Irastortzarekin.

Bilbo, 1990.04.20. Egunkaria proiektuaren prentsaurreko nagusia Martin Ugalde eta Joxemi Zumalaberekin.

Bilbo, 1997.03.23. Korrika 10.ren azken kilometroan neuk idatzitako testuaren lekukoa eramaten Erramun Osa AEKko arduradunarekin batera eta seme-alabez lagundua.

Donostia, 1998.11.26. - Victoria Eugenia antzokian, Elkar Fundazioak antolatuturiko B. Lertxundiren emanaldikoan Arnaldo Otegi, Iñigo Iruin eta Joseba Egibarrekin.

Hondarribia, 1998. Martin Ugalderekin Andoaindik Hondarribira Caracasetik barrena elkarrizketa liburua prestatzen.

Otxandio, 2000.06.17. Lehen aldiz "hiru handiak" mendi ibilaldiaren amaieran.

Andoain, 2002 ekaina. Martin Ugalde Kultur Parkearen inaugurazioan agintari, parkeko arduradun eta Martinen semearekin.

Donostia, 2003.02.20. Euskaldunon Egunkariako presidente izateagatik atxilotua.

Usurbil, 2003.03.15. Sotoko kartzelatik ateratako egunean Usurbilen egindako ongi etorrian seme-alabekin.

Arantzazu, 2006.05.19. Jakinen sortzaile eta zuzendari historikoeekin.

Donostia, 2006.11.23. Miramar Jauregian, Jakinen 50. urteurrenaren ospakizunean Juan Jose Ibarretxe EAeko lehendakaria, Joxe Joan G. Txabarri Gipuzkoako Ahalduen Nagusia eta Miren Azkarate Kultura Sailburuari ongi etorria ematen.

Egino, 2007.04 Lehendakaritzako Pentsamendu Taldearen bileran Txema Montero eta Pasqual Maragall Kataluniako President ohiarekin.

Urkiola, 2009. Euskaltzainak Barne Jardunaldietan.

Forua, 2009.10.31. Euskaltzaindian sarrera ekitaldia.

Forua, 2009.10.31. Emaztea eta seme-alabekin.

Arantzazu, 2010.01.23. Gandiaga Topagunean, Egunkaria epaiketa dela eta itzal handiko eragile sozial, politiko eta kulturalen babesa. Prozesatuak eta inputatuak lehen lerroan.

Bilbo, 2010.02.21. Zentsura At! saria eskutan, jardunaldietako antolatzaile eta partaideekin batera.

Lazkao, 2011. Juan Jose Agirre elkarrizketatzen.

Usurbil, 2012 - Jakin taldeko zuzendaritzaren bilera osteko bazkaria.

Cervinia gaina, 2012. Monte Rosako itzuliaren bosgarren etapan Mikel Arrizabalagarekin.

Donostia, 2012.11.08. Miramar Jauregian, Joxe Azurmendik jaso zuen Humanitate, Kultura, Arte eta Gizarte Zientzien Eusko Ikaskuntza - Laboral Kutxa 2012 Sariaren emate ekitaldian Joxemari Sorsekin.

Bilbo, 2013.06.15. Euskaltzaindiaren egoitzan, ICANNek.eus domeinua onartu zuela eta, .eus fundazioaren Patronatuak emandako prentsaurrekoa.

Hernani. 2014.05.15. Oronan, jendaurreko ekitaldian Jakinen zuzendaritza historikoa eta Kontseilu Editorial berria elkarrekin.

Norvegia, 2014. ekaina. Beatriz emaztearekin Preikestolen edo Pulpittoa mendian.

Usurbil, 2015.10.04. Gipuzkoako Ikastolek antolaturiko Kilometroak jaialdian Udarregi Ikastolaren omenaldia.

Bibliografia

1. LIBURU OSOAK

- *Iraultzaz*. Jakin. Tolosa. 1973. 222 or.
- *Euskal idazleak, gaur / Historia social de la lengua y literatura vascas*. Jakin. Tolosa. 1977. 675 or.
- *Euskal telebista eta euskara*. Elkar. Donostia. 1985. 250 or.
- *XX. Mendeko Euskal Liburuaren Katalogoa (1900-1992)*. Gipuzkoako Foru Aldundia. Donostia. 1993. 1.187 or.
- *XX. Mendeko Euskal Liburuaren Katalogoa II. 1993-1994*. Gipuzkoako Foru Aldundia. Donostia. 1995. 269 or.
- *La censura gubernativa y el libro vasco (1936-1983). Análisis de los informes del lectorado* [Baliabide elektronikoa]. Deustuko Unibertsitatea. Deustu. 1995.
- *Euskal kultura gaur. Liburuaren mundua*. Jakin. Donostia. 1997. 736 or.
- *XX. Mendeko Euskal Liburuaren Katalogoa III. 1995-1996*. Gipuzkoako Foru Aldundia. Donostia. 1997. 284 or.
- *Martin Ugalde. Andoaindik Hondarribira, Caracasetik barrena*. Jakin; Euskalgintza Elkarlanean Fundazioa. Donostia. 1998. 336 or.
- *El libro negro del euskera*. Tarttalo. Donostia. 1998. 222 or.
- *La censura de Franco y los escritores vascos del 98*. Tarttalo. Donostia. 1998. 121 or.
- *La censura de Franco y el tema vasco*. Kutxa Fundazioa. Donostia. 1999. 311 or.
- *XX. Mendeko Euskal Liburuaren Katalogoa IV. 1997-1998*. Jakin. Donostia. 1999. 298 or.
- *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura 1936-1983*. Susa. Zarautz. 2000. 260 or.
- *XX. Mendeko Euskal Liburuaren Katalogoa V. 1999-2000*. Jakin. Donostia. 2001. 380 or.
- *Martin Ugalde (1921)*. E.J. Argitalpen Zerbitzu Nagusia. Gasteiz. 2003. 24 or.
- *Torrealdai, Joan Mari (prest.): Martin Ugalde. Idazlan politikoak. Periodismo político*. Egile editore. Donostia. 304 or.

- *Imanol Murua: Gipuzkoako alkate*. Alkartasuna Fundazioa. s.l. 2004. 336 or.
- *30 urte liburugintzan. 1976-2005*. Jakin. Donostia. 2007. 182 or.
- Torrealdai, Joan Mari; Murua Uria, Imanol: *Euskaltzaindia. Ekin eta jarrai*. Euskaltzaindia. Donostia. 2009. 255 or.
- *Joan Mari Torrealdai Nabea euskaltzainaren sarrera-hitzaldia: Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa*. Euskaltzaindia. Bilbo. 2009. 81 or.
- *Lazkaoko Beneditarren dokumentazio-gunea. Juan Jose Agirrerren artxiboa*. Lazkaoko Beneditarren Fundazioa. Lazkao. 2011. 59 or.

2. LIBURU ZATIAK

- «Atarian», in: Askoren artean (1969): *Ipar Euskal Herria*. Jakin. Tolosa. 5-28.
- «Salbatore Mitxelena», in: Askoren artean (1970): *Salbatore Mitxelena*. Jakin. Tolosa. 5-8.
- «Ehun urte Gandhi jaio zala», in: San Martin, Juan; Basauri, Serafin (bil.) (1970): *Hegatsez. Itz-lauzko bilduma 1971*. Itxaropena. Zarautz. 283-285.
- «Mitxelenaren argitaratugabeko lanak», in: Askoren artean (1970): *Salbatore Mitxelena*. Jakin, Tolosa, 81-98.
- «Kulturagintza eta Rikardo», in: Alfabetatze Batzordea; Torrealdai, Joan M.; Arregi, Joseba (1971): *Rikardo Arregi*. Jakin. Tolosa. 11-42.
- «Apaiz berriak hauzitan (Larresorori erantzuten)», in: Askoren artean (1971): *Erljioa hauzipean*. Jakin. Tolosa. 217-222.
- «Fedea, erlijioa, gizartea», in: Askoren artean (1971): *Kultura eta fedea*. Jakin. Tolosa. 87-115.
- «Irakurleari bi ohar», in: Arregi, Rikardo (1972): *Herriaren lekuko*. Jakin. Tolosa. 11-13.
- «Marx eta Jesus Frantzian», in: Askoren artean (1975): *Marx eta Jesus European*. Jakin. Tolosa. 97-121.
- «El euskera y la cultura escrita. El euskara en las editoriales y revistas», in: Siadeco (1977): *Estudio socio-lingüístico del euskara. Vol. III: La recuperación del euskara. Proceso de normalización lingüística*. Tomo X. s.n. s.l.

- «Bi hitz», in: Txillardegi (1978): *Euskal herritik erdal herrietara*. Egile editore. s.l. 5-8.
- «Los escritores vascos de Navarra», in: Askoren artean (1978): *Navarra desde Navarra*. Editorial Franciscana Aránzazu. Oñati. 43-56.
- «Euskal kulturaren panorama», in: Askoren artean (1979): *Erljijo Bizitzaren II Euskal Astea*. s.n. Donostia. 222-230.
- «Territorio, lengua y migraciones en Euskadi», in: Centre Internacional Escarré per a les Minories Etniques i Nacionals (1980): *Quartes Jornades del CIEMEN. Abadia de Cuixà, 16-23 d'agost de 1979. Fet Nacional: llengua, territori, migracions. Paisos Catalans, Euskadi, Galicia, Bretanya, Occitània, Flandes*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Bartzelona. 9-50.
- «Torrealdai, Joan Mari; Azurmendi, Joxe: «La literatura vasca a través de los siglos», in: Intxausti, Joseba (zuz.) (1985): *Euskal Herria. Historia eta gizartea / Historia y sociedad*. Lan Kide Aurrezkia. Donostia. 478-489.
- «Telebista eta euskararen normaltzea», in: Ruiz Olabuenaga, José Ignacio; Ozamiz, José Agustín (arg.) (1986): *Hizkuntza minorizatuen soziologia*. Ttartalo. Donostia. 265-272.
- «Jakinen inguruan», in: Askoren artean (1995): *Manex gogoan. Donapaleuko hitzaldi eta lekukotasunak*. Maiatz. Baiona. 51-54.
- «Atariko», in: Askoren artean (1996): *Rikardo Arregi, gizona eta eta garaia*. M. Larramendi Kultur Bazkuna. Andoain. 11-12.
- «Rikardo hurbiletik», in: Askoren artean (1996): *Rikardo Arregi, gizona eta eta garaia*. M. Larramendi Kultur Bazkuna. Andoain. 19-40.
- «Rikardo gogoan», in: Askoren artean (1996): *Rikardo Arregi, gizona eta eta garaia*. M. Larramendi Kultur Bazkuna. Andoain. 41-101.
- «Bibliografia», in: Askoren artean (1996): *Rikardo Arregi, gizona eta eta garaia*. M. Larramendi Kultur Bazkuna. Andoain. 103-118.
- «Fraide frantziskotarren euskarazko liburuak», in: Intxausti, Joseba (zuz.) (2001): *Arantzazu. Euskal Santutegi bat XX. mendean. Un Santuario vasco en el siglo XX*. Arantzazu. Oñati. 330-338.
- «Joan Mari Torrealdai Rikardo Arregiri. Alfabetatzea (3)», in: Iparragirre, Pilar (2001): *60ko hamarkadako Hitzak. Elkarriketa hautatuak*. Argia. Lasarte-Oria. 161-165.
- «Nemesio Etxaniz eta Benito Lertxundirekin kanta berriaz. Gaurko Kantua Euskal Herrian», in: Iparragirre, Pilar (2001): *60ko*

hamarkadako Hitzak. Elkarrizketa hautatuak. Argia. Lasarte-Oria. 173-177.

- «Martin Ugalderen biografia eta gutunen harian», in: Apaolaza, Xabier; Ascunce, José Angel; Nieva, Marien (2002): *Martin Ugalde azterkizun / Encuentros con Martín de Ugalde*. Saturrarán. Donostia. 409-427.
- «Aberri bi, bihotz beretik», in: Apaolaza, Xabier (koord.) (2003): *Herri bat bidegurutzean*. Saturrarán. Donostia. 177-197.
- «Aurkezpena», in: Torrealdei, Joan Mari (prestatz.) (2003): *Martin Ugalde. Idazlan politikoak. Periodismo político*. Egile editore. Donostia. 17-19.
- «Fraide frantziskotarren euskarazko liburuak», in: Intxausti, Joseba (zuz.) (2003): *Arantzazu. Ikerlan eta saiakerak XX. mendeko historiaz / Investigaciones y ensayos acerca de su historia en el siglo XX*. Arantzazu. Oñati. 593-606.
- «Francoren hizkuntza politikaren egungo errebisionismoa», in: Askoren artean (2003): *Sabino Arana Kultur Elkargoa. Jardunaldiak (2001). Euskaltzaleen Biltzarren mendeurrena*. Sabino Arana Kultur Elkargoa. Bilbo. 217-226.
- «Intelektual mediatikoak hizkuntz politikaren aurka», in: Otamendi, Martxelo; Sarasua, Jon; Atxaga, Bernardo; Torrealdei, Joan Mari (2004): *Euskalgintza sindikalgintzan txertatu*. Manu Robles-Arangiz Institutua. Bilbo. 49-89.
- «Martín Ugalde, un periodista que escribe historia», in: Ugalde, Martin (2004): *Nueva Síntesis de la Historia del País Vasco. Desde la prehistoria hasta el gobierno de Garaikoetxea*. Ttartalo. Donostia. 19-27.
- «Pen Club-aren Idazluma jasotzean esandako hitzak», in: Unanue, Jon (ard.) (2007): *Joan Mari Torrealdei. Euskal kazetaritzaren labirintoan*. Andoaingo Udala. Andoain. 28-29.
- «Biblioteka Nazionalaren ametsa», in: Agirreazaldegí, Teresa (koord.) (2011): *Dokumentazioa eta ondare bibliografikoaren komunikazioa / Documentación y comunicación del patrimonio bibliográfico*. Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua. Bilbo. 17-37.
- «Argitaratzailearen aurkezpena: JAKIN», in: Santamaria, Karlos (2013): *Karlos Santamaria. Euskarazko idazlanak*. Jakin; UPV/EHU. Donostia. 9-11.
- «Karlos Santamariaren obra: urteak eta gaiak», in: Santamaria, Karlos (2013): *Karlos Santamaria. Euskarazko idazlanak*. Jakin; UPV/EHU. Donostia. 15-21.

- «Argitaratzailearen aurkezpena: JAKIN», in: Azurmendi, Joxe (2013): *Karlos Santamariaren pentsamendua*. Jakin; UPV/EHU. Donostia. 7-9.
- «Argitaratzailearen aurkezpena: JAKIN», in: Agirrebaltzategi, Paulo; Apaolaza, Xabier; Torrealdei, Joan Mari; Eizagirre, Xabier; Ibarra, Andoni; Intxausti, Joseba (2013): *Karlos Santamaria gaiez gai*. Jakin; UPV/EHU. Donostia. 11-13.
- «Karlos Santamaria eta (euskal) kultura», in: Agirrebaltzategi, Paulo; Apaolaza, Xabier; Torrealdei, Joan Mari; Eizagirre, Xabier; Ibarra, Andoni; Intxausti, Joseba (2013): *Karlos Santamaria gaiez gai*. Jakin; UPV/EHU. Donostia. 181-244.
- «Rikardo Arregi Aranburu (1942-1969)», in: Anaut, Dabid (2013): *Euskararen kate hautsiak. Hizkuntza zapalkuntzaren memoria*. Euskal Memoria Fundazioa. Donostia. 614-617.
- «Rikardo Arregi Aranburu (1942-1969)», in: Anaut, Dabid (2013): *Euskararen kate hautsiak. Memoria de la represión lingüística*. Euskal Memoria Fundazioa. Donostia. 614-617.
- «Martin Ugalde Orradre (1921-2004)», in: Anaut, Dabid (2013): *Euskararen kate hautsiak. Hizkuntza zapalkuntzaren memoria*. Euskal Memoria Fundazioa. Donostia. 774-777.
- «Martin Ugalde Orradre (1921-2004)», in: Anaut, Dabid (2013): *Euskararen kate hautsiak. Memoria de la represión lingüística*. Euskal Memoria Fundazioa. Donostia. 774-777.
- «Arestiren 'Harria trilogia' eta zentsura», in: Askoren artean (2014): *Harri eta herri. Artikulu Bilduma #50*. Euskaltzaindia; Gabriel Aresti Kultur Elkarte. Bilbo. 27-36.

3. ARTIKULUAUAK

Anaitasuna

- «Bier egiteko obligaziñua», 106 zk., 1963-11: [8].
- «Biergiña. Jainkoaren jarraitzaile eta ordeko», 110 zk., 1964-02: [8].
- «Almike-ri erantzuten», 125 zk., 1965-06: [8].
- «Euskalerriko altara nagusian. Gazteri barria sutan», 127 zk., 1965-08/09: [9].
- «Erligiño-askatasuna Konzilioan», 129 zk., 1965-11: [4-5].

- «Euskal Liburu ta Diskoen bigarren Azoka, Eibar-en», 135 zk., 1966-05: [1].
- «Politikea zertarako?», 135 zk., 1966-05: [5].
- «Nora goaz?», 135 zk., 1966-05: [8].
- «JAKIN aldizkaria 10-gr urtean», 138 zk., 1966-08: [1; 6].
- «Ego-Afrika-ko Hendrik Verwoerd diktadorea il da», 139-140 zk., 1966-09/10: [9].
- «Euskal Liburu ta Diskoen Bigarren Azoka Durangon», 141 zk., 1966-11: [1].
- «Aiko-maiko naiko», 144 zk., 1967-01-31: 5.
- «Israel edo erri baten bizi-naia», [147] zk., 1967-07: 3.
- «Ikusten eta ikasten», [150] zk., 1967-09: 3.
- «Urbietan. Gizon bat. Biotz bat. Erri baten alde», [154] zk., 1968-01-15: 6-7.
- «Joxe Migel Maiz», 156 zk., 1968-03-15: 12; 11.
- Torrealdei, Joan Mari; Ormaza, Xabier; Solozabal, Paulin «Egieder»: «[Izenbururik gabe]», 158 zk., 1968-04-15: 2.
- Torrealdei, Joan Mari; Bilbao, Antonio; Zelaieta, Angel [eta beste]: «[Izenbururik gabe]», 159 zk., 1968-04-30: 2-3.
- Torrealdei, Joan Mari; Bilbao, Felix; Txakartegi, Jose: «[Izenbururik gabe]», 160 zk., 1968-05-15: 2-3.
- «Andres Gandarias», 166 zk., 1968-08-15: 12.
- «Euskal erriko kantari barriak», 170 zk., 1968-10-15: 12.
- «Euskal erriko kantari barriak», 171 zk., 1968-10-30: 12.
- «Euskaldungoaren alde», 174 zk., 1969-10-15: 7.
- «Ehun urte Gandhi jaio zala», 177 zk., 1969-11-30: 3.
- «Euskal kantariak, opio ote dira?», 177 zk., 1969-11-30: 6.
- Torrealdei, Joan Mari; Irukote; Aroma, Joan Antonio; Angoitia, Sabino; Zelaieta, Angel; Arakistain, Maria Isabel: «[Izenbururik gabe]», 182 zk., 1970-02-15: 2; 4; 7.
- «Soljenizyn idazlea. Sariaren irabazle», 199 zk., 1970-11-15: 16.

- «Hogei urte, hogei. Emmanuel Mounier», 202 zk., 1970-12-30: 6.
- «Kristoren Ezkerra», 235 zk., 1972-05-30: 5.
- «Sozialismoa eta Teologia», 242 zk., 1972-10-30: 14.
- «Unibertsitate «jator» bat», 265 zk., 1973-12-15: 3.
- «Barneko etsaia Frantzian», 266 zk., 1973-12-31: 11.
- «Libération: kazetaritza berri bat», 270 zk., 1974-02-28: 10.
- «Autogestioa eta joerak», 272 zk., 1974-03-31: 8.
- «CFDT: Autogestioaren eta Programa Bateratuaren artean», 273 zk., 1974-04-15: 12.
- «Soljenitsynen alde bai, baina zergatik?», 274 zk., 1974-04-30: 8.
- Torrealdai, Joan Mari; Apaolaza, Nikolas; Aristegi, Luis M.: «[Izenbururik gabe]», 275 zk., 1974-05-15: 10-11.
- Torrealdai, Joan Mari; Agirrebaltzategi, Paulo; Alfaro, Gexan «Gexan Lantziri»; Gereño, Xabier; Intxausti, Joseba; Azurmendi, Joxe: «Ipar Aldea. Bizkaia. Gipuzkoa. Euskal Herria», 285 zk., 1974-11-15: 4-9.
- Torrealdai, Joan Mari; Intxausti, Joseba; Lizundia, Jose Luis: «[Izenbururik gabe]», 285 zk., 1974-11-15: 10-11.
- Torrealdai, Joan Mari; Idazle Kontseilua [Anaitasuna]; Intxausti, Joseba: «Zuzendari aldaketa ANAITASUNAN», 286 zk., 1974-11-30: 2.
- «[Izenbururik gabe]», 286 zk., 1974-11-30: 3.
- Torrealdai, Joan Mari; Agirrebaltzategi, Paulo: «[Izenbururik gabe]», 286 zk., 1974-11-30: 10-11.
- Torrealdai, Joan Mari; Intxausti, Joseba: «[Izenbururik gabe]», 286 zk., 1974-11-30: 13.
- «Aldizkari berriak», 287 zk., 1974-12-15: 2.
- Torrealdai, Joan Mari; Agirrebaltzategi, Paulo; Azurmendi, Joxe: «[Izenbururik gabe]», 287 zk., 1974-12-15: 10-11.
- «Euskal kultura idatzia 1974», 288 zk., 1974-12-31: 1; 16.
- Torrealdai, Joan Mari; Gereño, Xabier: «[Izenbururik gabe]», 288 zk., 1974-12-31: 3.
- Torrealdai, Joan Mari; Agirrebaltzategi, Paulo: «[Izenbururik gabe]», 288 zk., 1974-12-31: 12-13.

- «Epe berri bat?», 289 zk., 1975-01-15: 1-2.
- Torrealdai, Joan Mari; Mitxelena, Koldo; Alvarez Enparantza, Jose Luis «Txillardegi»: «Mitxelena eta Larresoro», 289 zk., 1975-01-15: 8-9.
- Torrealdai, Joan Mari; Kintana, Xabier: «[Izenbururik gabe]», 289 zk., 1975-01-15: 12-13.
- Torrealdai, Joan Mari; Alfaro, Gexan «Gexan Lantziri»; Kintana, Xabier: «[Izenbururik gabe]», 290 zk., 1975-01-31: 13-14.
- Torrealdai, Joan Mari; Kintana, Xabier; Mendizabal, Joan Mari; Irazu, Joseba «Bernardo Atxaga»; Izagirre, Koldo; Gereño, Xabier; Mitxelena, Koldo: «Euskal Herria», 291 zk., 1975-02-15: 5-10.
- Torrealdai, Joan Mari; Pekkanen, Kirsti: «[Izenbururik gabe]», 291 zk., 1975-02-15: 12-13.
- Torrealdai, Joan Mari; Errekalde, Joseba; Kintana, Xabier [eta beste]: «[Izenbururik gabe]», 292 zk., 1975-02-28: 2-3.
- Torrealdai, Joan Mari; Kintana, Xabier: «Gipuzkoa», 292 zk., 1975-02-28: 6.
- Torrealdai, Joan Mari; Gereño, Xabier; Kintana, Xabier; Haranburu-Altuna, Luis [eta beste]: «Euskal Herria», 292 zk., 1975-02-28: 6-11.
- «Baina zer gertatzen zaio Frantziako alderdi komunistari?», 292 zk., 1975-02-28: 12.
- «Mitterrand, denen eta denaren gainetik», 292 zk., 1975-02-28: 12-13.
- «Berri laburrak», 292 zk., 1975-02-28: 13.
- Torrealdai, Joan Mari; Aduriz, Jose Antonio; Inurritegi, Antton: «[Izenbururik gabe]», 293 zk., 1975-03-15: 14.
- «Euskal Komikia», 294 zk., 1975-03-31: 1.
- «Mendès France Portugalen», 294 zk., 1975-03-31: 3.
- «eta ezkerre: katua xaguekin», 294 zk., 1975-03-31: 13.
- «Intelektualak UNESCOren kontra», 294 zk., 1975-03-31: 13.
- «Zinema, zentsura eta dirua», 294 zk., 1975-03-31: 13.
- Torrealdai, Joan Mari; Iturriotz, Joan Joxe [eta beste]: «[Izenbururik gabe]», 294 zk., 1975-03-31: 14.

- Torreal dai, Joan Mari; Mendizabal, Joan Mari; Kintana, Xabier; Gereño, Xabier; Intxausti, Joseba: «Euskal Herria», 295 zk., 1975-04-15: 7-11.
- «Kurdistan. Herri bat izan nahi zuen», 295 zk., 1975-04-15: 12-13.
- «Frantzia. Zentralismoa eta eskualdekatzea», 295 zk., 1975-04-15: 13.
- «Errusia. Satira bat Moskun», 295 zk., 1975-04-15: 13.
- «Mendebal Europa. Demokrazia sozialismoan», 296 zk., 1975-04-30: 10-11.
- «Alemania. Herr Strauss», 296 zk., 1975-04-30: 11.
- «Txile. Askatasun osoa Pinochet jeneralarentzat», 297 zk., 1975-05-15: 12.
- «Frantzia. Bide guztiak Lisboara», 297 zk., 1975-05-15: 12.
- «Errusia. «Hogeigarren Mendea» Moskun», 297 zk., 1975-05-15: 12-13.
- «Errusia. Mosku Mitterranden aurka», 297 zk., 1975-05-15: 13.
- «Frantzia», 298 zk., 1975-06-30: 13.
- «Emagalduek elizetan», 299 zk., 1975-07-15: 5.
- Torreal dai, Joan Mari; Alfaro, Gexan «Gexan Lantziri»: «Frantzia», 299 zk., 1975-07-15: 10-11.
- «Hirurehun», 300-301 zk., 1975-08-15: 1; 24.
- «ANAITASUNA eta idazleak», 300-301 zk., 1975-08-15: 18.
- «ANAITASUNAREN irakurleak», 300-301 zk., 1975-08-15: 20.
- «Araba», 302 zk., 1975-09-15: 5-6.
- Torreal dai, Joan Mari; Etxebarria, Jose Ramon [eta beste]: «Euskal Herria», 302 zk., 1975-09-15: 6-7.
- «Langileen krisia European», 302 zk., 1975-09-15: 10.
- «Korsikarrak tiroka», 302 zk., 1975-09-15: 10-11.
- «Uda Frantzian», 302 zk., 1975-09-15: 11.
- «Txile: bi urte», 303 zk., 1975-09-30: 10.
- «Pornografiaren pozak eta penak», 303 zk., 1975-09-30: 10-11.
- «Gexan Lantziri», 303 zk., 1975-09-30: 16.

- «Iraun!», 304 zk., 1975-10-15: 1.
- «Israeldik Palestinara, Estatu Batuetatik iraganez», 304 zk., 1975-10-15: 10.
- «Korsikarren eritziak», 304 zk., 1975-10-15: 10.
- «Europa Portugalari laguntza eskaintzen», 304 zk., 1975-10-15: 10-11.
- «Mundu librearen amaia», 304 zk., 1975-10-15: 11.
- «Iraneko Xaharen hitzak aztertzen», 304 zk., 1975-10-15: 11.
- «Egunkari bat euskaraz?», 304 zk., 1975-10-15: 16.
- «Durango hiru egunetan euskal kulturaren hiriburu», 305 zk., 1975-10-31: 9-10.
- «Azokaren antolatzaileekin», 305 zk., 1975-10-31: 16.
- «ARGIri erantzuten», 306 zk., 1975-11-15: 3.
- «Zalantzak kentzeko bidea», 306 zk., 1975-11-15: 12.
- «Politika lehenengo?», 306 zk., 1975-11-15: 12-13.
- «Eskuindarren ordua?», 306 zk., 1975-11-15: 13.
- «Liburu Azoka 1975», 306 zk., 1975-11-15: 16.
- Torrealdei, Joan Mari; Perugorria; Gereño, Xabier [eta beste]: «Euskal Herria», 307 zk., 1975-11-30: 8-9.
- «USA. Kissinger irabazle?», 307 zk., 1975-11-30: 12.
- «Frantzia», 307 zk., 1975-11-30: 12.
- «Angola. Herria zatikaturik», 307 zk., 1975-11-30: 13.
- Torrealdei, Joan Mari; Beñat: «Ipar Aldea», 307-308 zk., 1975-12-31: 18-19.
- Torrealdei, Joan Mari; Artzelus, Xabier; Oihartzabal, Beñat [eta beste]: «Kultura», 309 zk., 1976-01-15: 6-7.
- Torrealdei, Joan Mari; Kintana, Xabier; Cepeda, Josu [eta beste]: «Politika», 309 zk., 1976-01-15: 9-11.
- «Sozialismoa. Frantziako alderdi komunistaren aldakuntzak», 309 zk., 1976-01-15: 16-17.
- «TVE Euskal Herrian. Maximiliano Alonso Rodríguez jaunak: Ez dago ezer aldezinik», 309 zk., 1976-01-15: 20-21.

- «Europa. Hirugarren semea Frantzian», 310 zk., 1976-02-01: 15.
- «Europa. C. I. A.ren atzetik», 310 zk., 1976-02-01: 15.
- «Kultura nazio artean. Kolonen aurreko literatura Latinamerikan», 310 zk., 1976-02-01: 17-18.
- «Rikardo Arrue: euskaraz doktor», 310 zk., 1976-02-01: 20-21.
- «Politika. Felipe González Euskal Herrian. Eibarren», 312 zk., 1976-03-01: 12-13.
- «Hermano Loboren Zuzendaria ANAITASUNAra!!! Bernardo Arrizabalaga euskal prentsan», 312 zk., 1976-03-01: 20-21.
- «Areilza jaunak Bruselan: euskarak ez du eskriturarik», 313 zk., 1976-03-15: 15.
- «Euskaltzaindi onhartua», 313 zk., 1976-03-15: 20-21.
- «. Unibertsitatea irakinetan», 316 zk., 1976-05-01: 20-21.
- «Portugal Europaren irudira», 317 zk., 1976-05-15: 20-21.
- «Hirugarren mundua. H. Kissinger Beltzak Ikusten», 317 zk., 1976-05-15: 23.
- «Kultura. Le Monde hauzitan», 317 zk., 1976-05-15: 26.
- «Kultura. Cuernavaca, c'est fini», 317 zk., 1976-05-15: 27.
- «Liburuaren eguna», 318 zk., 1976-06-01: 31.
- «Politika. Bi sozialismo guttienez», 319 zk., 1976-06-15: 31.
- «Independentziaren II ehunurteburuan. Estatu Datuen askatasuna», 320 zk., 1976-07-01: 24-25.
- «Bergaran uztailaren 21ean», 322 zk., 1976-08-15: 7-8.
- «Euskal prentsa euskaraz», 323-324 zk., 1976-09: 24-25.
- «Gerraosteko futbola Euskal Herrian», 323-324 zk., 1976-09: 41-43.
- «Gipuzkoa irailean», 327 zk., 1976-11-01: 6-7.
- «Izkoren amarekin», 336 zk., 1977-03-15: 33.
- «Frantzian ezkeraren deabru zaharrak», 349 zk., 1977-10-15: 17-18.
- «Terrorismoaren ekaitza Alemanian», 351-352 zk., 1977-11-15/12-01: 37-38.

- «Literatur sariketak: Urantzuko Hiria 1977», 351-352 zk., 1977-11-15/12-01: 47.
- «Sadat Israelen», 353 zk., 1977-12-15: 42-43.
- «Txilen komeria txar bat», 355 zk., 1978-01-15: 20-21.
- «Ostegun beltza Tunisian», 356-357 zk., 1978-02-01/15: 25.
- «Frantzia: ezkerren porrota», 360 zk., 1978-04-01: 18-19.
- «Brigada Gorriak eta Italiako politika», 363 zk., 1978-05-15: 25-26.
- «Zuriak beltzak ikusten», 365 zk., 1978-06-15/30: 24-25.
- «Frantzia: Alderdi Komunista eta intelektualak», 367-368 zk., 1978-09: 16.
- «Euskal liburu eta diska azoka Durangon», 370 zk., 1978-10-15/30: 10.
- «Erresistentziatzako liburu bat berriz», 375 zk., 1979-01-01/15: 32.
- «Joerak eta Gizonak. Frantziako Alderdi Sozialistaren kongresuan», 381-382 zk., 1979-05: 24.
- «Europa eskubira?», 385 zk., 1979-07-01/15: 24-25.
- Torrealdai, Joan Mari [eta beste]: «ANAITASUNari buruzko inkesta», 400 zk., 1980-04: 33.

Arantzazu

- «Frantziskotarrak Canterbury-n», LIV/521 zk., 1974-08/09: 32-33.
- «La Feria del Libro y Discos Vascos en Durango, 1978», LV/567 zk., 1978-11: 8-10.

Argia

- «Intelektualak eta politika», 908 zk., 1981-04-12: 23-24.
- «Artikulu bat agindu dit Violantek», 927 zk., 1982-03-21: 40.
- «Euskararen erabilpen dinamika (politikoen erantzun beharrak)», 939 zk., 1982-01-04: 26.
- «Integrazioaren premia», 952 zk., 1982-11-14: 8-9.
- «Hizkuntza Minorizatuen Soziologi Biltzarrea, Faduran. Euskal kulturgingintzak daukan premia larrienetako bati erantzun nahiean», 1.029 zk., 1984-09-30: 33-34.

- «Torrealdaik puntua jarrita. Joxe Azurmendiri», 1.159 zk., 1987-07-12: 52.
- «Torrealdaik puntua jarrita. Joseba Intxaustiri», 1.164 zk., 1987-09-13: 53.
- «Torrealdaik puntua jarrita. Paulo Agirrebaltzategiri», 1.166 zk., 1987-09-27: 51.
- «1972: liburuaren nazioarteko urtea», 1.840 zk., 2002-02-03: 45.

Argia. Euskal kulturaren urtekaria 84

- «1984eko liburugintzaz ohar laburrak», 1984: 150-151.

Argia. Euskal kulturaren urtekaria 86

- «ETB: Buztinezko zangoak», 1986: 124.

Argia. Euskal kulturaren urtekaria 90

- «Egunkariaren ondoan, aldizkariak», 1990: 72.

Berria

- «Imanol Murua. Gurekin bego», 2008-05-21.
- «“Egunkaria”-tik haratago», 2013-02-20.
- «“Je suis Egunkaria”», 2015-01-18: 9.

Común

- «Nazio kulturen zanpaketa: Euskadin gertatua», 3 zk., [1979]: 85-98.

Deia

- «Mitxelena jaunari», 1982-01-22.

Diálogos Hispánicos de Amsterdam

- «Censura y literatura vasca», 5 zk., 1987: 64-97.

Egan

- «Larritasuna gaurko literaturan», 1963 4-6 zk., 1963-07/12: 158-161.

Egin

- «1977ko euskal liburuak (I)», 1978-02-03.
- «1977ko euskal liburuak (II)», 1978-02-07.
- «1977ko euskal liburuak (eta III). Liburuaren politikaren premia gorria», 1978-02-09.
- «Zubiak», 1990-07-07.

Eguna

- «Haur literatura murriztu egingo da», 1988-04-14.

El Diario Vasco

- «Nahasmena, errugabetasuna, barkamena», 2005-02-20.

Enbata.info

- «L'affaire Egunkaria: les stigmates de la torture», 2015-05-27

Euskaldunon Egunkaria

- «[Karlos Santamariaren presentzia euskal kulturaren...]», 1991-04-14: 25.
- «Autobidearen ondoren, “Egunkaria”», 1991-08-24.
- «Durangitis», 1991-11-30: 2.
- «Biharko ETB», 1993-03-28: 4.

Euskera

- «Rikardo Arregui Aramburu», 17 zk., 1972: 287-289.

- «Euskal kazetaritza gaur eta bihan», 22,1 zk., 1977: 58-65.
- «1967-1977: liburuak eta batasuna», 23,2 zk., 1978: 503-522.
- «1978-1979: liburuak eta batasuna», 24,1 zk., 1979: 339-352.
- «Martin Ugalderen bizitzan zehar (1921-2004)», 49,2 zk., 2004: 1.177-1.184.
- «Bibliografiatik bibliotekara. Esperantzari leihoa», 54,3 zk., 2009: 1.207-1.270.
- «Jose Antonio Arana (1931-2011) bibliografoa», 56,1-2 zk., 2011: 435-443.

Gara.net

- «Kultura», 2003-02-19.

Guipúzcoa

- «Euskal aldizkariak 1977an», 27 zk., 1978: 4-5.

Hegats

- «Erbestea. Aurkezpena», 4 zk., 1991-06: 107-108.

Hemen

- «[Bertsolariak]», 1987-12-11.

Herria 2000 Eliza

- «Euskal kultura», 44 zk., 1982-05: 32.

Inguruak

- «Euskal kulturaren trena», 20 zk., 1998-07: 95-115.

Jakin

- «Katolikoaren egintza politikan», 16 zk., 1964: 55-61.
- «Abarrak», 17 zk., 1964: 90-96.
- «Elkarrizketa», 18 zk., 1965: 1-2.
- «Euskal liburu ta diskuen lenengo azoka, Durangon», 20 zk., 1965: 34-37.
- «Ego Afrikan “Apartheid” politika», 20 zk., 1965: 60-74.
- «Burgeskeriari agur?», 21 zk., 1966: 73-80.
- «Eugène Ionesko eta vanguardia», 23 zk., 1966: 18-22.
- «Ionesko eta teatroa», 24 zk., 1967: 20-24.
- «“Les Chaises” edo Ionesko’ren mundua», 25 zk., 1967: 42-47.
- «Biotz-xertaketak eta prentsa», 29 zk., 1968: 45-46.
- «Robert Kennedy: esperantza bat», 30 zk., 1968: 39-40.
- «Leiaketa bat», 30 zk., 1968: 41-42.
- «J. M. González Ruiz: “Creer es comprometerse”», 30 zk., 1968: 65-67.
- «Ermua’ko asmo bat. Idazleen Alkartea», 31/32 zk., 1968: 79-80.
- «Paulo VI eta Camilo Torres», 31/32 zk., 1968: 105-108.
- «Made in Israel», 33 zk., 1968: 34.
- «Zuzendariaren erantzuna (Urrestarazu’tar Andonik egindako gutunari)», 33 zk., 1968: 62-63.
- «Euskal pentsamenduaz inkesta bat», 34 zk., 1969: 9-18.
- «Gramatika eta euskal kultura», 35 zk., 1969: 55-56.
- «Kultur minorien (udako) Unibertsitatea», 1 zk., 1977: 45-52.
- «Ekialdean ere bada zerbait usteldurik», 1 zk., 1977: 93-94.
- «Diputazioak Euskal Herrian», 1 zk., 1977: 94-95.
- «Alderdi politikoak eta dirua», 1 zk., 1977: 96-97.
- «Politika ekonomiaren aurka?», 1 zk., 1977: 97-98.
- «Euskal liburugintza 1976an», 1 zk., 1977: 124-129.

- «Breizh/Bretainia», 2 zk., 1977: 58-65.
- «Ekologia eta politika», 2 zk., 1977: 97-98.
- «Loiolako Irrati berritua: aukera galdu bat?», 3 zk., 1977: 85-86.
- «“Eusko Ikaskuntza” berriz?», 4 zk., 1977: 69-70.
- «Ekologiatik ere autonomiara», 4 zk., 1977: 72-73.
- «Etxepare musikatua», 5 zk., 1978: 80-81.
- «Euskal liburugintza 1977.ean», 5 zk., 1978: 103-122.
- «Nafarroako euskal idazleak», 6 zk., 1978: 24-31.
- «Tolosan “El baile de la cisterna”», 6 zk., 1978: 105-107.
- «Blackout Argentinan», 7 zk., 1978: 86-87.
- «“Bat bitan banatzen da” bai», 7 zk., 1978: 90-91.
- «Autokritikaren ukapena», 7 zk., 1978: 92-94.
- «“Irudi ona” eta laguntza», 7 zk., 1978: 96-97.
- «Filosofia berria prentsan», 8 zk., 1978: 16-23.
- «Bilbo Handia ala Bilbo Munstroa?», 8 zk., 1978: 123.
- «Batasunaren erasoak eta prentsa», 8 zk., 1978: 123-124.
- «, gizarte arazoa», 8 zk., 1978: 126.
- «“Famak kurritu zuen...”», 8 zk., 1978: 127.
- «Noiz arte honela?», 8 zk., 1978: 128.
- «Rikardoren pentsaera», 10 zk., 1979: 110-114.
- Torrealdai, Joan Mari; Mimiague, Pantxoa; Harluxeta, Klaudio: «Euskal Herriko botua. Martxoko hauteskundeak», 11 zk., 1979: 5-42.
- «Musika eta politika», 11 zk., 1979: 72-73.
- «Hiru kultur gizon gutiago: Oñatibia, Zaitegi, Zarate», 11 zk., 1979: 75-76.
- «Gipuzkoako Zerbitzu Publikoen Estudioaz», 11 zk., 1979: 77-81.
- «Piarres Ehulatei Jaunari ihardespena», 11 zk., 1979: 112-113.
- «Medikuntzaz mahain ingurua», 12 zk., 1979: 107-110.
- «Durangoko Azoka bidegurutzean», 12 zk., 1979: 116-117.

- «“Metropoli” Moskun», 9 zk., 1979: 90-91.
- «Kaleko aldizkaritxo bat», 9 zk., 1979: 93-94.
- «Euskal liburugintza 1978.ean», 9 zk., 1979: 119-139.
- «Euskal kultura 1979, Raúl Guerra Garridoren arabera», 13 zk., 1980: 88-89.
- «Bertsolaritzaren bide berriak», 13 zk., 1980: 91.
- «Euskal liburugintza 1979.ean», 13 zk., 1980: 123-141.
- «“Alto jaialdien antolatzaileei”», 14/15 zk., 1980: 167-168.
- «Kazetaritza eta karneta», 14/15 zk., 1980: 170-171.
- «berrien bila», 16 zk., 1980: 70.
- «Historia Saileko berrikuntza (UEU)», 16 zk., 1980: 70-71.
- «Hirugarren mundu-gerra», 16 zk., 1980: 73.
- «Eusko Jaurlaritza eta euskal aldizkariak», 17/18 zk., 1981: 152-153.
- «1980ko euskal liburugintza», 17/18 zk., 1981: 185-207.
- «Ikastola Euskal/Erdal Herrian», 19/20 zk., 1981: 6-21.
- «Ikastolako elebitasunaz mahai-ingurua», 19/20 zk., 1981: 120-134.
- «Nafarroaren eboluzioa», 19/20 zk., 1981: 142.
- «Demokrazia babestu eta babestu», 19/20 zk., 1981: 145.
- «“Bizkaya por su independencia”», 22 zk., 1982: 130-131.
- «Euskararen Aholku-Batzordea dela eta», 22 zk., 1982: 131-134.
- «1981eko euskal liburugintza», 22 zk., 1982: 173-193.
- «Aspaldiko Soljenitsyne berraurkitu dut», 23 zk., 1982: 68-69.
- «Ongi etorri, “Tribuna Vasca”», 23 zk., 1982: 71.
- «Karlita eta sozialista», 23 zk., 1982: 73.
- «Kazetari txartela adierazpen askatasunaren aurka», 23 zk., 1982: 75-76.
- «Euskararen zapalkuntza (1936-1939)», 24 zk., 1982: 5-73.
- «Botuen ginetik integrazioa», 25 zk., 1982: 119-120.
- «Chapeau, Celestino del Arenal Jauna!», 25 zk., 1982: 122-124.

- «“Bizkaitarrak barriro”», 25 zk., 1982: 125-126.
- «ETB euskaraz!», 25 zk., 1982: 128-129.
- «1982ko euskal liburugintza», 26/27 zk., 1983: 276-297.
- «Gaixo apaizak eta ex-seminaristak!», 28 zk., 1983: 142-143.
- «El callejón sin salida de la “euskaldunización”», 28 zk., 1983: 144-145.
- «1983ko Maiatza Parisen: “Mai 68 à l’envers”», 28 zk., 1983: 148-149.
- «“... Y el globo se pinchó”», 28 zk., 1983: 150-151.
- «Zentsurarik gabeko pantailak», 28 zk., 1983: 151-152.
- «LA VOZ: Espainiatik Euskadira», 28 zk., 1983: 152-153.
- «R.I.E.V.en aro berria», 29 zk., 1983: 125-127.
- «“Zelo akademikoak” eta beste», 29 zk., 1983: 131-132.
- «“Hombres cultos de toda España, SOCORRO!”», 30 zk., 1984: 118-119.
- «1983ko euskal liburugintza», 30 zk., 1984: 145-172.
- «ETBren etorkizuna J. Caro Barojaren eskutik?», 31 zk., 1984: 87-89.
- «Komunikazioaren mundua pil-pil», 31 zk., 1984: 90-91.
- «ETB Nafarroan: Troiako zaldia», 31 zk., 1984: 93-94.
- «Euskara, diskriminazioa eta legea», 31 zk., 1984: 95-97.
- «1983ko erdal liburuak Euskal Herriaz», 31 zk., 1984: 127-136.
- «Hizkuntza minorizatuaren Soziologi Batzarrea», 32 zk., 1984: 169-172.
- «“La Voz de Euskadi” kinka larrian», 33 zk., 1984: 90-91.
- «Damua eta bonbak», 33 zk., 1984: 96.
- «“La Tarde de Euskal-Herria” egunkaria hil», 33 zk., 1984: 98.
- «“Antiterrorismo militante”», 33 zk., 1984: 98-100.
- «1984eko euskal liburugintza», 34 zk., 1985: 179-212.
- «Euskararen berri onak», 35 zk., 1985: 92-93.
- «Biolentzia eta beldurra», 35 zk., 1985: 93-94.

- «Zer gertatzen da hitzaldiekin», 35 zk., 1985: 99-100.
- «“Consumiciones en autóctono”», 35 zk., 1985: 100-101.
- «ETB: ez dago girorik», 35 zk., 1985: 101-104.
- «1984eko erdal liburuak Euskal Herriaz», 35 zk., 1985: 113-118.
- «Nikaragua libre, Ertamerikan», 38 zk., 1986: 13-60.
- «1985eko euskal liburugintza», 38 zk., 1986: 147-178.
- «Ez ote jauzi kualitatiboa?», 41 zk., 1986: 103-104.
- «Mario, Madrileko prentsaren kontzientzia ona», 41 zk., 1986: 107-109.
- «Ohar laburrak euskal prentsa berria dela eta», 41 zk., 1986: 111-115.
- «Egunen gurpilean», 42/43 zk., 1987: 183-199.
- «1986ko euskal liburugintza», 42/43 zk., 1987: 201-238.
- «Bertsolariei inkesta», 44 zk., 1987: 101-214.
- «Egunen gurpilean», 45 zk., 1987: 147-163.
- «1987ko euskal liburugintza», 46 zk., 1988: 113-148.
- «Egunen gurpilean», 47 zk., 1988: 127-142.
- «1988ko euskal liburugintza», 50 zk., 1989: 121-162.
- «1989ko euskal liburugintza», 57 zk., 1990: 121-162.
- «1990eko euskal liburugintza», 63 zk., 1991: 91-145.
- «Celaya eta Otero zentsuratzailleen iritzira», 68 zk., 1992: 83-104.
- «1991ko euskal liburugintza», 73 zk., 1992: 91-146.
- «ETB eta euskara», 75 zk., 1993: 151-159.
- «Euskal liburugintza 1992», 79 zk., 1993: 143-210.
- «Hizkuntza aldizkarietan», 82 zk., 1994: 53-95.
- «Euskal liburugintza 1993», 85 zk., 1994: 65-150.
- «Euskal liburugintza 1994», 90 zk., 1995: 69-149.
- «Euskal liburugintza 1996», 103 zk., 1997: 89-149.
- «Euskal liburugintza 1995», 98 zk., 1997: 77-142.
- «Karlos Santamaria: ez adiorik», 104 zk., 1998: 15-18.

- «Euskal liburugintza 1997», 109 zk., 1998: 77-151.
- «Yon Etxaide, barne exilioan euskaltzale», 110 zk., 1999: 59-73.
- «Txillardegí eta Martin Ugaldereen arteko gutunak (1961-1969)», 114 zk., 1999: 117-180.
- «Euskal liburugintza 1998», 115 zk., 1999: 63-161.
- «Hitzaurrea», 116/117 zk., 2000: 11-21.
- «Euskal liburugintza 1999», 120 zk., 2000: 11-113.
- «Hizkuntz politikaren auzia», 123/124 zk., 2001: 11-164.
- «Euskal liburugintza 2000», 128 zk., 2002: 11-119.
- «Euskal liburugintza 2001», 134 zk., 2003: 11-116.
- «Euskal liburugintza 2002», 140 zk., 2004: 11-124.
- «Euskal liburugintza 2003», 146/147 zk., 2005: 11-161.
- «Urrezko aldizkaria», 152 zk., 2006: 9-10.
- «Euskal liburugintza 2004», 152 zk., 2006: 17-55.
- «Zuzendariaren agur hitzak», 157 zk., 2006: 23-27.
- «Euskal liburugintza 2005», 158 zk., 2007: 11-50.
- «Euskal liburugintza 2006», 164 zk., 2008: 11-51.
- «Euskal liburugintza 2007», 170 zk., 2009: 11-49.
- «Liburua unibertso digitalean. Liburu elektronikoa», 173 zk., 2009: 11-57.
- «Euskal liburugintza 2008», 176 zk., 2010: 11-46.
- «*Egunkariaren* epaia eta euskararen askatasuna», 182 zk., 2011: 13-17.
- «Euskal liburugintza 2009», 182 zk., 2011: 21-57.
- «Euskal liburugintza 2010», 188 zk., 2012: 17-56.
- «Euskal liburugintza 2011», 192 zk., 2012: 11-49.
- Torrealdai, Joan Mari; Osa, Olatz; Agirre, Lorea; Mendiguren Elizegi, Xabier; Azurmendi, Joxe: «“Dabilen Elea” sari-emate ekitaldiko hitzak», 193 zk., 2012: 13-25.
- «Euskal liburugintza 2012», 198 zk., 2013: 11-52.

-
- «Batasunaren bidea urratzen. Txillardegiren eragintza praktikoa», 204 zk., 2014: 11-94.
 - «Euskal liburugintza 2013», 205 zk., 2014: 95-116.

Jaunaren Deia

- «Euskal kulturaren panorama», 69 zk., 1979-10/12: 222-230.

Karmel

- «Goazen, ba, plazara. Torrealdai jaunaren erantzuna», 161 zk., 1981-1: 15-18.

Península

- «La ciudad subterránea», 5 zk., 1998-09: 55.

RIEV. Revista Internacional de los Estudios Vascos

- «Euskal liburuaren bide luzea. Gerraosteko liburugintzaz oharrak», 28,1 zk., 1983: 47-60.
- «1983ko euskal liburugintza eta erdal liburuak Euskal Herriaz», 29,2 zk., 1984: 337-376.

Xoxoa

- «Manolo Urbieto, musikaren pedagogo», s.d.

Zeruko Argia

- «Ill'gn Euskerazko Idatz-Leiaketan. Jose Arregi. Euskalerriko txapelduna», 273 zk., 1968-05-26: 12.
- «Zarautz'ko Euskal g9iroaren sustrai batzuek», 284 zk., 1968-08-11: 12.
- «Bittor Egurrola, kantari bat», 301 zk., 1968-12-08: 7.
- «Estitxu Venezuela ta Mexikora», 302 zk., 1968-12-15: 7.

- «I Euskal Show», 304 zk., 1968-12-29: 7.
- «Benito Lertxundi: zorionak!», 310 zk., 1969-02-09: 7.
- «Euskal kultura martxan. Euskaltzaindia», 329 zk., 1969-06-22: 22.
- «Euskal kultura martxan. Idazleen Alkartea (2)», 332/333 zk., 1969-07-20: 12.
- «Euskal kultura martxan. Alfabetatzea (3)», 334 zk., 1969-07-27: 18.
- «Euskal kultura martxan. Erdaldunak nola euskaldundu (4)», 335 zk., 1969-08-03: 14.
- «Aldizkariak. Jaunaren deia 27-28», 337 zk., 1969-08-17: 7.
- «Gaurko kantuak Euskal Herrian», 342 zk., 1969-09-21: 12.
- «Euskal Alfabetatzea Unibersidadeetan», 379 zk., 1970-06-07: 6.
- «Baionako Astea. Uztailaren 2-tik 8-ra», 381 zk., 1970-06-21: 4.
- «Noiz. Daniel Landart-en teatroa», 424 zk., 1971-04-18: 6.
- «Larresorori erantzuten. Apaiz berriak hauzitan», 453 zk., 1971-11-07: 11.
- «Droga eta drogaletasuna», 458 zk., 1971-12-12: 12.
- «Drogazalearen mundua», 460 zk., 1971-12-26: 13.
- «Droga: paradisu ala ifernu?», 461 zk., 1972-01-02: 12.
- «Drogazaleatasuna: erantzun haserretua», 462 zk., 1972-01-09: 12.
- «1972: Liburuaren nazioarteko urtea», 466 zk., 1972-02-06: 12.
- «Jesus Parisen», 501 zk., 1972-10-08: 12.
- «“Bizitza eta mundua aldatu”. Mahain-inguru baten inguruan», 504 zk., 1972-10-29: 3.
- «Eskolaren hauzia Frantzian», 562 zk., 1973-12-09: 5.
- «Kanta berria Frantzian», 573 zk., 1974-02-24: 3.
- «Maiatzaren 19a», 587 zk., 1974-06-02: 5.
- «McLuhan Parisen. Liburuarenak egin du», 590 zk., 1974-06-23: 3.
- «Euskal kultura. Aurrerabiderik ez», 858 zk., 1979-12-30: 16-17.
- «Eztabaida, berriro ere plazara», 870 zk., 1980-03-30: 27.

Eusko Ikaskuntzaren Manuel Lekuona Saria jaso duten pertsonalitateak /
Personalidades galardonadas con el Premio Manuel Lekuona de Eusko
Ikaskuntza:

1983. Manuel de Lekuona
1984. Odón Apraiz
1985. P. Jorge de Riezu
1986. Andrés de Mañaricua y Nuere
1987. Justo Garage
1988. Manuel Laborde
1989. Eugène Goyheneche
1990. Gerardo López de Guereñu Galarraga
1991. Carlos Santamaría Ansa
1992. Bernardo Estornés Lasa
1993. Francisco Salinas Quijada
1994. Xabier Diharce "Iratzeder"
1995. Adrián Celaya Ibarra
1996. Jorge Oteiza Embil
1997. Micaela Portilla Vitoria
1998. José María Jimeno Jurío
1999. Piarres Charriton
2000. José Miguel de Azaola Urigüen
2001. José Ignacio Tellechea Idígoras
2002. Armando Llanos Ortiz de Landaluze
2003. Jesus Atxa Agirre
2004. Jean Haritschelhar
2005. Elías Amézaga Urzélaga
2006. Menchu Gal
2007. Sabin Salaberry Urzelai
2008. Montxo Armendáriz
2009. Txomin Peillen Karrikaburu
2010. Jose Antonio Arana Martixa
2011. Jose Luis Ansorena Miranda
2012. Soledad Silva y Verástegui
2014. Antxon Aguirre Sorondo
2015. Joan Mari Torrealdai